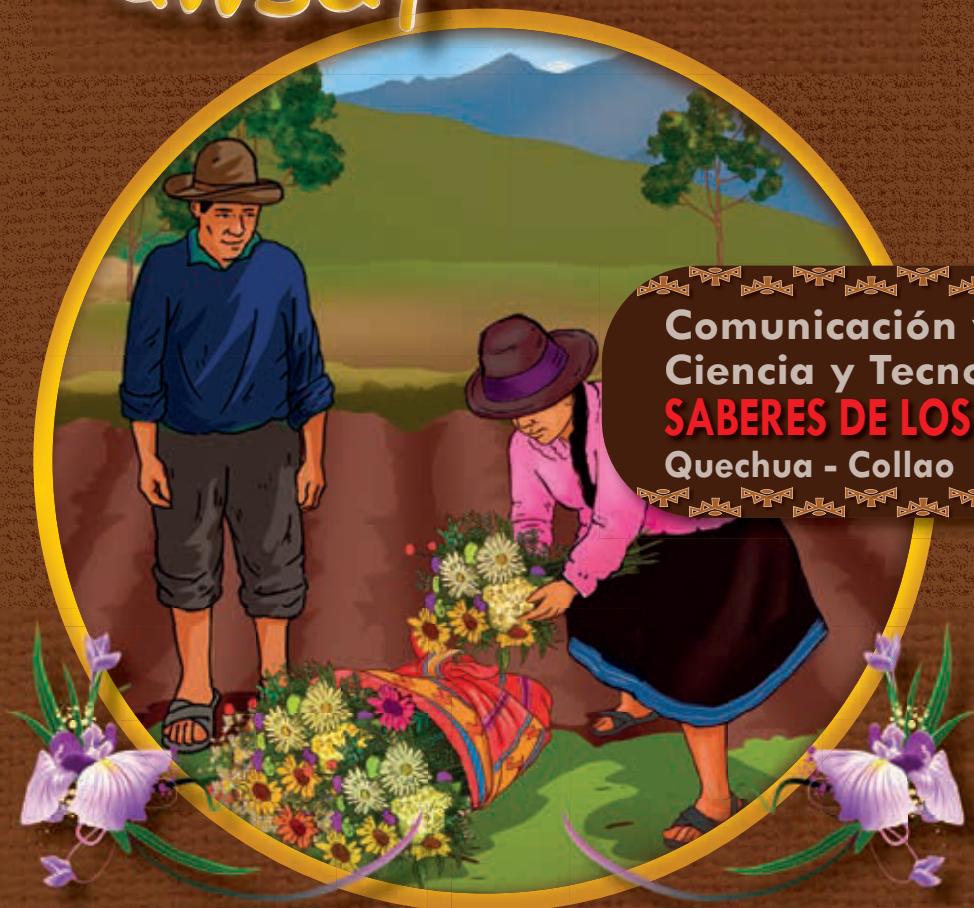


Llaqtanchikpa kawsayninkuna



Comunicación y
Ciencia y Tecnología
SABERES DE LOS PUEBLOS
Quechua - Collao



PERÚ

Ministerio
de Educación

La ciudadana y el ciudadano que queremos

Desarrolla procesos autónomos de aprendizaje.

Se reconoce como persona valiosa y se identifica con su cultura en diferentes contextos.

Interpreta la realidad y toma decisiones con conocimientos matemáticos.

Gestiona proyectos de manera ética.

Propicia la vida en democracia comprendiendo los procesos históricos y sociales.

Indaga y comprende el mundo natural y artificial utilizando conocimientos científicos en diálogo con saberes locales.

Se comunica en su lengua materna, en castellano como segunda lengua y en inglés como lengua extranjera.

Aprovecha responsablemente las tecnologías.

Comprende y aprecia la dimensión espiritual y religiosa.

Aprecia manifestaciones artístico-culturales y crea proyectos de arte.

Practica una vida activa y saludable.

Perfil de egreso

Curriculum
Nacional



Piru Suyupi Yachay Kamayuq

Simikunapi, Kawsaykunapi, Sapsikunapi Tukuy niraq Yachachina Umalliq

Iskay Simipi Kawsaypura Yachachina Umalliq

Llaqtanchikpa kawsayninkuna

Saberes de los pueblos - Comunicación y Ciencia y Tecnología quechua, variante **Collao**

©Piru Suyupi Yachay Kamayuq
Av. De la Arqueología cuadra 2, San Borja
Lima, Perú
Qayanakuna: 615-5800
www.gob.pe/minedu

Primera edición, 2022
Tiraje: 18,138 ejemplares
Impreso en mayo 2022

Ruraq

Ana María Mamani Arana, Guillermo Valeriano Anahui

Qichwap qillqaynin qhawapayaq

Felicia Armendariz Meza
Justa Amanda Laguna Bustamante
Fermín Román Antonio Salinas

Llamk'aypi yanapaq (Digeibira-DEIB)

Genaro Rodrigo Quintero Bendezú

Mayt'u tupachiq

Luz María Ataucuri García

Siq'iq

Francisco Valverde Valverde

Allichasqa qhawapaq

Martha Rosa Villavicencio Ubillús

Impreso en JA & P CONTRATISTAS E.I.R.L.
Jr. Oroya N° 225 - Cercado de Lima
RUC 20371828851

N° 2022-00765 yupawan Piru Suyupa Hatun Ñawichana Wasipi churasqa.

Kay mayt'utaqa paqarichiqkunap mana munayninwanqa manam pipas mirachinmanchu.
Piru suyupi mirachisqa / Impreso en el Perú/*Printed in Peru*



Riqsichina

Kuyasqa waynakuna sipaskuna:

Qampaqmi kay qillqasqa mayt'uqa. Kaywanmi pukllaqhinalla utqaylla yachayniykikunata allinta wiñachinki.

Kuyakuywanmi hamawt'apura huñunakuspayku qamkunapaq imaymana mana riqsisqa willakuykunata qillqarqayku. Hamawt'aykip, tayta mamaykip, kuraq masiykikunap yanapakuyninwan aswan willakuykuna nisqanmanta allinta rimanakunki.

Kay mayt'upi willakuykuna kaqwanmi aswan llaqtaykip kawsayninta, yachayninta riqsinki; hinaspapas rimasqaykitapas ñawichasqaykitapas allintam takyachinki. Chaynallataqmi wakin runa masiykikunawan hawkalla kawsakunaykipaqpas yanapasunkim.

Kay mayt'upi qillqasqa willakuykunataqa munaykunkipunim. Sumaq kallpachasqa willakuykunatam qhawaykunki. Kay qillqasqa mayt'uqa ancha kuyasqayki masiykihinam, chaymi sumaq sunquwan qhawaykunayki.

Kusisqalla, kuyakuywan ñawinchaykuy.



Qhawachina

| | |
|---|----|
| Riqsichina | 3 |
| Puquy kinray | 7 |
| Liqi liqi | 8 |
| Pukllay raymi - <i>Carnavales</i> | 10 |
| Chita taripay - chita t'akay | 14 |
| Machu aycha ch'iñi pilkumantawan | 20 |
| Illa mama t'akay - malli hurquy | 22 |
| Papa chakra ruranapaq chakmay | 28 |
| Chirawa kinray | 39 |
| Qañiwa huqariy | 41 |
| Papa hasp'iy | 46 |
| Papa phallchay | 52 |
| Waythiya ruray | 54 |
| Ch'uñu ruray | 59 |
| Sara t'ipiy | 63 |
| Ch'usllu taripay-siñalakuy | 68 |
| Uywa t'inkay | 82 |
| Pacha mamaman haywakuy | 83 |

| | |
|---|-----|
| Papa tarpuy..... | 89 |
| Q'arpa tiyachiy - Coaza | 92 |
| Lliklla ruray | 96 |
| Qapach'iqa mama..... | 98 |
| Muntira ruray - Capachica | 100 |
| Wasi ruray | 103 |
| Wayna sipas wayllunakuy..... | 116 |
| Sirwinakuy | 121 |
| Kasarakuy / runachakuy | 123 |
| Pachanpampa ima rurasqamanta llaki qatikun..... | 131 |
| Qhatupi chhalanakuymanta..... | 143 |
| Para chayamunanpaq sananpakuna..... | 149 |
| Puquy killapi paraymanta | 151 |

Puquy Kinray



Liqi liqi

Liqi liqi ima patapipas tapakunta ruran hinaspataq runtunta wachan, hinaqa para watan kanqa, unun hunt'awasunman. Kay sallqa uywa tapakunta pampapi ruran chaypitaq runtun, hinaqa ch'aki watam kanqa, manam para kanqachu. Sichus rumikunawan, yawrikunawan tapakun hinaqa chikchi watan kanqa. Hinallataq kay liqi liqiqqa rumi patallapi runturqunhina qasa watan kanqa. Llapan Puno llaqtapi tiyaqkunaqa kay liqi liqita qhawaspallam llapa imankunata rurakunku.

Hamp'atu

Kay uywaqa maypichus tiyan, munan hinaqa pata qaranpas yanallañam, chayqa allin allin parananpaq, maymaypiqa hamp'atup pata qaranqa yuraqmantaq q'illumantaq tukun hinaqa manam para chayanqachu, hukpiñataq qunqayllamanta pata qaran yanayarun hinaqa qunqayllamanta parallantaq.

Atuq

Atuqqa purisqanpi qunqayllamanta q'achimanta munayta waqaynin uyarikun, waqqaaqaqa nispa, chay



waqayqa allin wata kananpaq, munay para kanqa,
qasapas pisillam, hinaqa allin mikhuy huqariypas
kanqa. Maypichus atuq ch'aha kunkanwan waqan
sipikuq hinaraq, "waqa...qaq...waqaq...", chayqa
ch'aki watapaq, pisi para, qasa wata kanqa.

Phichitanka

Phichitanka tapakunpi kimsa runtuta wachan
hinaqa para wata kanqa, sichus iskayllata runtun
hinaqa muchuy wata kanqa.

Llapa kay sallqa uywakunawan niraq ayllukuna
kawsanku, chaymanhinataq allichakunku
kawsayninkuta.

Pukllay raymi - Carnavales

Llaqtanchikpa kawsaynin ukhupiqa, imaymana ruraykuna, yachaykuna tarikun; chay ruraykunataq aparikun kusikuywan, tukuy sunquwan imapas rurana; mana chayqa manachá ima ruraypas wakikunmanchu, ima munaypas, ima yuyaypas hunt'akunmanchu. Chaypaq, watantin ukhupi imaymana raymikuna rikhurin, ichaqa sapanka llaqtap kawsayninmanhina, imas rurayninkumanhina. Ayllu chikanpiqa, uywa taripay, chakra taripay, apunchikkuna taripay. Llaqta chikanpitaq, tiyasqanchik wasi Pachamama taripay, yuyariy. Aswanpas qhipa wiñaymantaq rikhurillantaq, llaqtap p'unchawnin yuyariy, santo tayta, virgen mama yuyariy. Chayrayku kay puquy killapiqa rikhurin chay pukllay raymi, carnavales sutiyuq.

¿Maymantas chay carnaval rikhurimuq kasqa?

Chay carnaval sutichasqa raymiqa, manas llaqtanchikpa kawsayninpunichu kanman, chayqa rikhurimuq kasqa, chaqay Brasil suyumantas, hinaspas chayamuq kasqa Buenos Aires, Argentina suyuman, chaymantas, Bolivia suyunta, Perú suyunchikman wasakipamuq kasqa, yuraq kawallupi, hatun yuraq wiphala apaykusqa. Hinas siman hunt'a, tutu p'unchaw



chhanchallaña tusuq kasqa. Domingo de carnavales p'unchawtas chayamusqa. Tusuytas qallarin lunes pukllay p'unchaw, martes pukllay, miércoles, jueves, viernes, sábado de ceniza p'unchawtaq tusuya tukun, domingo de tentación p'unchawtaq kacharpariy. Carnaval sunsu chinkaripun imaymana apaykusqa, q'ipiykusqa, aysa aysa, paltapas palta, wata chayamuykama, karnawalqa chinkaripun.

¿Pim chay carnaval kanman?

Chay carnaval sutiyuqqa, ichapas kanmansí karqan, millay runa, supaypa wawan, hatuchaq waqrayuq, chupayuq, uyanpas imaymanamansi tukun,

p'achanpas imaymana
rikch'ayniyuqsi.
Makinpitaqsi yuraq
wiphala apaykusqa,
llaqtan, llaqtanta, wasin
wasintas tusukuspa purin.
Yuraq kawallunpitaq
imaymana tarisqanta,
mikhunakuna
alsakusqanta q'ipichin.



¿Kawsayninchik ukhupi, imaynataq chay carnaval pukllayri?

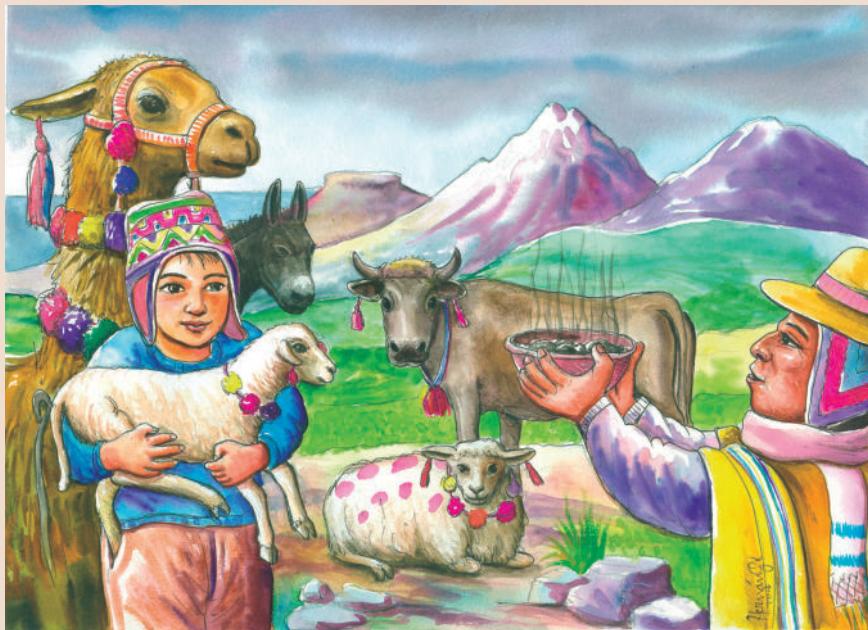
Ñuqanchikpa kawsayninchik ukhupiqa, mana kanchu, chay millay kawsaykuna yachapayayqa. Llaqta chhikanpi tiyaq runakunalla chaytaqa yachapayan. Chayrayku, domingo de carnaval p'unchaw, chay ño carnavalón nisqata, hurqunku, millay p'acharqusqa, sirpintinawan ch'uqarqusqa, imaymanawan phichkurqusqa tusunku. Lunis pukllay p'unchawmantataq, imaymanata tusunku; diablada, morenada, millay uyawan churaykukuspa. Chaymantaq qatillantaq llaqtanchikpa tusuyninkunapas.

Aswanpas, kawsayninchik ukhupiqa, wak kusikuykuna apakun. Chay carnaval nisqatapas sutichanchik,

“pukllay raymi” nispa. Imaraykuchus, paykunapuni sutichasqanku juego nispa, chayrayku, pukllay raymi. Chay pukllay raymi qallarinapaqqa, mana Pachamamanchikman haywakunachu, tumpallata wikkch’urparikuna, ch’allarparikuna. Chay pukllay raymipiqa; uywanchikta, chakranchikta, wasinchikkunata taripana, t’akana, tusupayana. Chayrayku rurakun; chita taripay, ch’uru taripay, chakra taripay, Apukunaman taripay, tiyasqanchik wasi t’akay. Ichqaq sapanka llaqtap imaynas kawsayninmanhina, takiyninkuta takikuspa, tukayninkuta tukakuspa, mikhuyninkuta mikhukuspa.

Chita taripay - chita t'akay

Uwiha uywata "Chita" nispa sutichana, churu ninchiktaq waka uywata. Chay sutikunaqa rikhurin siñalakuy, uywa taripay p'unchawkunalla, mana yanqa p'unchawqa rimanachu. Chay chita, churu taripayta



rurana, jueves de comadres p'unchaw, mana chaytaq, lunes pukllay p'unchaw, miércoles, jueves, sábado de ceniza p'unchaw. Mana wak p'unchawkunaqa ruranachu.

¿Imaynata chitata taripana?

Qallaykuna, chita uywa mullu kanchaman qatiykuywan. Chaypitaq qallaykuna, kuka k'intuta huqariyukuspa, winuchawan wikch'urparikuspa. Chaytaqa rurana, siñalana misapi. Mast'arparina misa kustalata, chaymantaq churaykuna munay chitaq inqaychunkunata. Chayqa munay thurpa t'ikawan t'ikachasqa. Hinallataq mama sitimiraqa, imaymana kawsaykunata ista q'ipimanta hurqurimun. Chayta mast'aykuspa, chita taripayta qallaykuna.

Ñawpaqta qallaykuna chita mama taripaywan. Chaypaqqa, chinantin urquntin chitata hap'ispa, munaya uqllanaykuchina, hinaspataq puka takuwan, urqu chitata, ñapas punchuyuqta takuna, china chitatataq, ñapas phulluyuqta takuna. Hinaspataq, sapankaman suqta kuka k'intuta akulliykuchina, chaypa sutin, "allpaykuchi". Hinaspataq, chitaq rinrinta hurquna, siñal ch'ikuta rurana, chayqa kanman; sapanka runaqtta; taytamamaqta, wak wawakunaqta. Chay ch'ikukunap sutin: t'uqu, p'illki, k'upi, machiti, llawi. Paña rinripiqa, riqsisqa phamillaq ch'ikun, lluq'i rinripitaq aswanpas sapanka wawap ch'ikuynin. Chaytaqa hurquna munay kuchilluwan, yawarnintataq hap'ina huk ch'uru qiruchapi, hinaspataq winuchawan yapaykuspa, sapanka runaman upyachina, kayqa chita q'aspa nispa. Hinaspataq, irpasqa chitata huñullata kacharipuna; chaypa sutin "irpay". Chaypi huch'uyta samarina, hinaspataq, pinkillukunap tukayninpi, takikuspa tusuna.



Chaymantataq, wakin chitakunata, siñalay urquyta tukupana, chaypiqa sapanka wawaman uywanta rakipta mirachikunanpaq. Hinaspataq, chita taripayta, t'akaya tukuykuna. Chaytaqa ch'uwa tupachisqawan qhari warmi, iskaymanta, Tayta Intimanta, Apukunamanta mañarikuspa, ch'uwa tupachisqawan, huk makipitaq thurpa t'iwan taripana. May pacha tukuspataq; llapamanta tusuya qallarina; kayhinata takikuspa:

Chili sapatu ñiñacha, k'ullu sunpichu misticha.
Puriylla puriykuchkanki, phawaylla phawaykuchkanki.
Qichan, qichanta phawachkan, ch'uyunun ch'uyununta puruchkan;
Pulla, pullata maskhaspa, chaqay urquta chinkarin.

¿Imaynatataq chita taripayta tukuchana?

May pacha khututa sayk'uspataq, chita uywata ripuntaykapuna huch'uy likinanman. Aswanpas chay qhipanmanta, llapalla taytachamanta mañarikuna tukuy sunquwan, qunqurichakimanta kayhinata rimaspa: "Taytallay, qampa munayniykimanta chita uwyayta taripaykukuni; kunantaq astawan mañarikusqayki, chita uwyay waranqanpi mirananpaq..." Hinaspataq takikuspa, tusukuspa wasita ripuna. Ñawpaqtaqa purin, sitimira mama ista q'ipi q'ipi ykusqa, sitimiru taytataq misa kustal marq'aykusqa, wakin runataq qhipanta, munayta tukakuspa, takikuspa tusukuspa wasiman chayaykuna.



¿Chita t'akaypi ima mikhuykunam rikhurin?

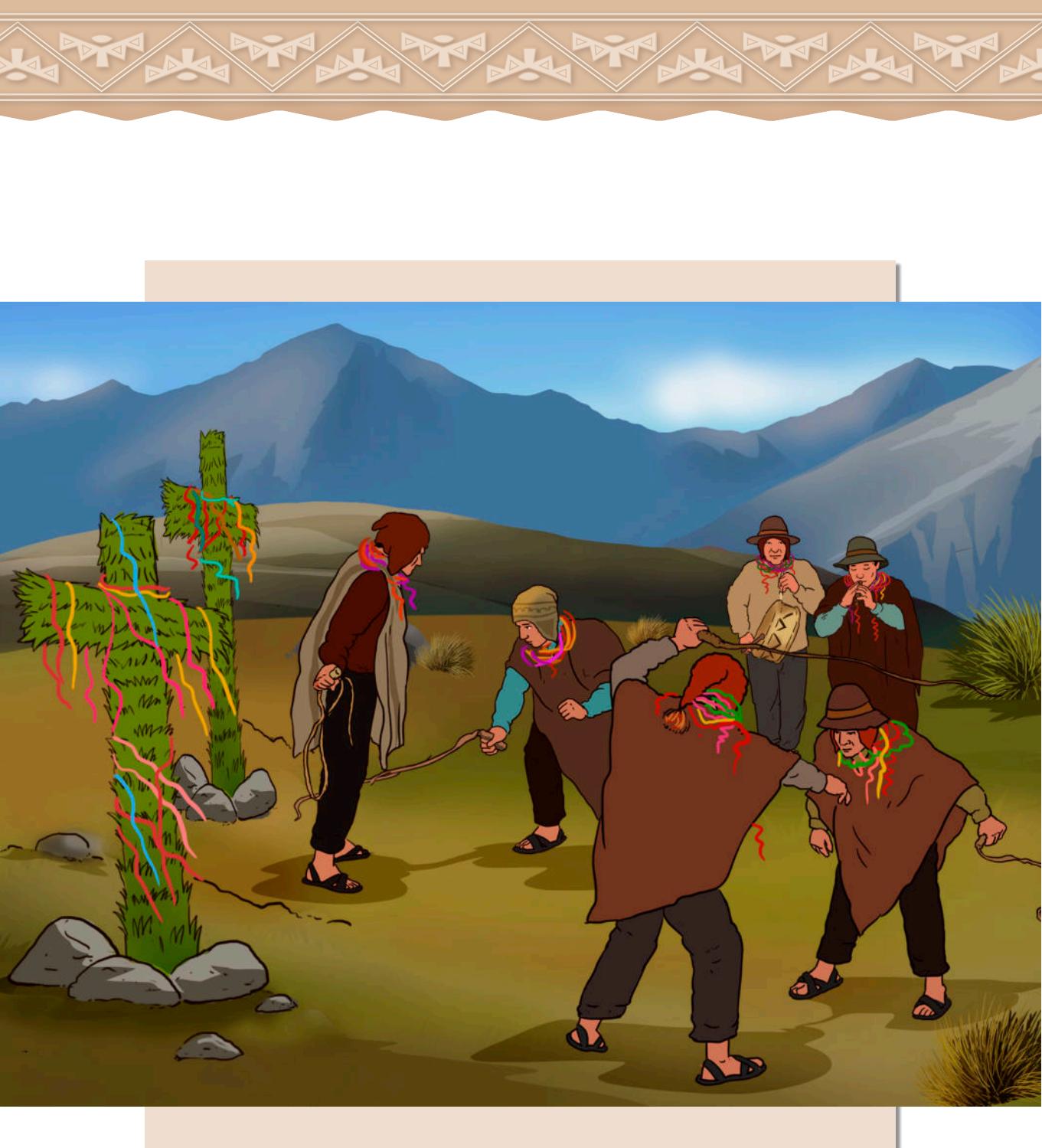
Chita t'akayta tukuspa, wasiman chayana; chaypitaq llapamanta huñukuspa imaymana wayk'usqata mikhuna: arus-uchu, rihu-uchu, sunqun-uchu, kisu q'awchi. Chaytaqa mast'ayniyuqta mikhuna. Chay mast'aypitaq tarikun: sara mut'i, ch'uñu phasi, aycha t'impu, papamunta, hawas mut'i. Sapanka llaqta, imas mikhunankuta mast'anku, chaytataq llapanmanta ch'ulla runahina mikhuna, mana usuchispa, mana pampaman wikkhuspa. Chaytaqa maki, huk khipu sutiyuq runa qhawan, pichus t'akachkan chaytataq multana, p'achanta qichuna, hinaspataq, tusuqtin kutichipuna.

Imaynatam aswan tutaniqtaq, t'inka rurayta qallaykuna.

Chay t'inka ruraytaqa, tuta paqariqta rurana, sapanka runa misaman chimpan, hinaspataq allin uywa mirananmanta rimaykun kayhinata: "Mama sitimiru, kay chitata qatimuchkani, chaqay hatun Ayllup sunqunmanta, wawanqa, waranqanpi miraqlta, ..." Imaymanata rimaykun, chaytataq chaskin, mama sitimira, tayta sitimirantin. Chaytaqa rurana, tukakuspa, takikuspa, allin kusikuywan.

Qhipantin p'unchawtaq, Apu taytaman taripana.

Cruz chakata, k'intu raphiwan p'achachina, hinaspataq, allin kusikuywan, tukaspa, takispa apaykuna.





Chaytaqa kuskan p'unchaw chhikanta rurana. Kikin cruz chakata apaykuypiqa, guerra tusuytan tusuna, kayhinata takikuspa:

Chaypiqa, chiqaqtam pukllay warak'awan suq'anakuna, chakipas yawar kanankama. Mana pipas phiñakunmanchu.

Warmikuna takinku: qhari hiraqa, asichikuqmi, warmi hiraqa waqqachikuqmi.

Ay hira, hira, sisanitaschay, ay hira, hira wiphalitaschay.

Qharikuna takinku: warmi hiraqa asichikuqmi, qhari hiraqa waqqachikuqmi.

Ay hira, hira sisanitaschay, ay hira, hira wiphalitaschay.

Chay tusuy qhipanmantaq, allinta, cruz chakatata maychus tiyananman, saqiykuspa; Apu taytamanta, qunquri chakimanta mañarikuna, watantin allin kawsanapaq, chita uywapas allin mirananpaq. Hinaspataq, wasiman uraykanpuna, tusukuspa, qhari, warmi makimanta hap'inaykukuspa.

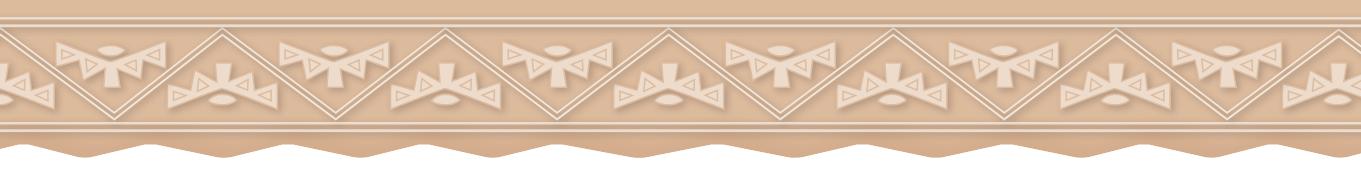
Wasiman chayaspataq, allinta llapamanta mikhuykuna. Hinaspataq, Pukllay raymita, watakama kacharparipuna.

Guillermo Valeriano Anahui.

Machu aychamantawan ch'iñi pilkumantawan



Kay Qulla suyunchik ukhupiqa, imaymana llaqtap kawsayninkunam rikhurin. Hina tusukuna, takiykuna, pukllaypi takiykuna. Kay Juliaca llaqtapitaq rikhurin "Machu Aycha" hinallataq "Ch'iñi Pilku" Kastilla simipiqa "carne vieja" "Carne tierna simboliza a la juventud". Ichqa manas chayllachu kanman. Allin yachaykuna t'aqpiriyipiqa kanmansi; Juliaca llaqtap ñawpa hatun kawsayninkunamanta, puriyninkunamanta. Chaymanta rimaykamun, ñawpa allin tusuq tayta Narciso Borda

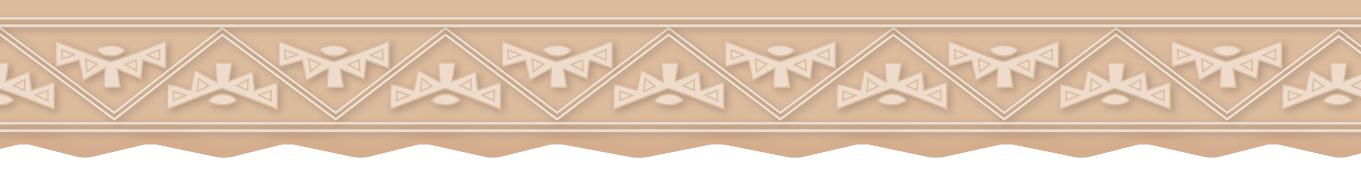


Calla. Kay Juliaca chhikanpis, ñawpa timpukunapis, llaqtapura, suyupura sinchi maqanakuy kasqa. Hinashatun urqu, Apu Waynaruki patapi maqanakuq kasqaku, Qichwa llaqta, Aymara llaqtawan; chaypis rikhuriq kasqaku; Zapanakuna, Willkakuna, Parikawakuna, Qispikuna. Chay maqanakuy aparikusqa, kikin Apu Waynaruki urqu patapi, chaypaq chawpinpis rikhuriq kasqa tuquru, mayqinchus atiparqan hinaqa, chay tuquru waqayninwan kusikuyninkuta sut'incharqanku.

Kay Machu Aycha raymiqa rikhuriq kasqa, may unay ñawpa watakunaña, 20 p'unchaw enero killapi, carnaval chico, Huch'uy pukllay raymi p'unchawpi; chaypin allinta qhachwana kaq, kikin Apu Wayna Ruki chakipi. Chaypi mañakuna kaq; Hanaq pacha Taytamanta, allin wata kananpaq, allin kawsay kananpaq. Hinallataq yuyarina Pachamamata, allin mikhuy urinanpaq. Chayraykum, chay Wayna ruki chakimanqa purinku, waranqanpi runakuna, hinantin llaqtakunamanta. Kay pukllay raymipiqa rikhurin, iskaynin hatun suyukunaq kawsaynin. Chayrayku rikhurin, religión católica nisqap kawsaynin, munaynin, hinallataq Pachamamaman yuyariy, chayqa runap kawsaynin. Ichqa, iskaynin kawsaykuna, ñuqanchikpa kawsaynin.

Illa mama t'akay - malli hurquy





Chaqay Isibilla aylluypiqqa, sapa wata apakun imaymana raymikuna. Kunan willarichkaykichik mama t'akaymanta. Kay mama t'akayqa huk hatun raymi, maypichus chaqay ayllupi tiyaqkunaqa sapa wata raymichakunku karnawalis nisqa raymipi, sutintaq sábado pukllay nisqa, chhikaraq karnawalis qallaykuchkaqtin paykunaqa chakra patata purinku.

Tayta arariwakunataq suyamunku sapanka chakra qhawasqanku patapi, sirwisuntin rispinsirantin wayk'uqnintin ima. chay chakrakuna qhawasqankutaq munda sutichasqa, kanmi qhini papa munda hinallataq ruk'i papa munda, paykunataqa sapa wata ayllu runa churan huk huñunakuypi, chakra qhawanapanpaq, paykunataq tiyamunku chakra patapi tarpuymanta hasp'iykama, suwamanta, uymanta ima qhawaspa.

Sábado pukllay p'unchawtaqa sapanka runa aylluntin tutamantaña wakichikunku, hinaspataq purinku chakranku watukuq, paykunaqa apanku kukata, t'ikata t'irilluta winuta, sirpintinata, misturasta ima, irqitaq ñawpaqta apan huk yuraq wiphalata k'aspiman watarquspa tukaqniyuq kaha waqtaqniyuq ima, wiphay... wiphay... nispa wiphachakuspa purinku. Ñanpiqa wak runakunawan tupayunku hinaspa achkhamanta purinku.

Arariyanaman chayaspataq runakunaqa arariyana ch'ukllata, chakata, arariwaq tukaqninkunata

hinallataq tayta arariwata t'ikawan misturaswan
t'akaykunku, hinaspa napaykukun lliw runa masinkunata
umalliqkunata ima, hinallataq haywarin tayta
arariwaman kuka, t'irillu apasqankuta. Kukankuta
akulliykunku, t'irillunkuta upyaykunku, hinallataq tayta
arariwaq mikhuna wayk'uchisqanta mikhuykunku
hinaspataq tayta arariwa mama arariwantin tusuykuchin
hayk'an chayaqta. Achkha runakunaqa huñuyukunku.
Tukaqkunapas achkhamanta huñunaykukuspa
tukaykullankutaaq tusurinata hinaraq. Chaymantataq
runakunaqa chakranku watukuq purinku tayta
arariwamanta licenciata mañarikuspa.

Chakrankuman chayaspataq paykunaqa, yayamanta
hinallataq Pachamamamanta mañayukunku tukuy
sunqunkuwan allin mikhuy urinanpaq, kuka k'intuta
k'intukunku hisnspa Pachamamaman phukurparinku,
winuwan t'irilluwantaq ch'allarparinku lliw Apukunap
sutinpi, chakrankutataq t'ikawan, sirpintinawan
misturapiwan ima t'akaykunku hinaspataq huk
wachuman chimpaykuspa huk yuramanta mamata
hurqrqamunku much'a much'aykuspa unkhuñaman
kuka k'intu sunquman churaykunku sirpintinawan
chuqaykunku winuwan ch'allayunku hinaspa sinchi
kusicqa apanku chakra kantuman. Chaypitaq tiyarikunku
kukankuta akulliykunku rimanarikunku aylluntin ancha
kusicqa, hinaspa kutiripunku arariyanaman.





Arariyanaman chayaspataq sinchi achkha runakuna huñunaykukunku, willarinakunku imaynachus mama kachkasqa chayta tusuykunku machaykunku ima. Hinaspa kimsa urastahina q'alantin kutiripunku hatun wasiman.

Irqikuna ñawpaqta phawanku wiphalata watikuspa tayta arariwataq mama arariwantin lliw aylluntin purichkanku kawallupi asnupi q'ipinkuta chaqnaykuspa samarispa ima. Tawa urasmanta pichqa urasman hinataq hinantin larumantaikhuriyamun runakunaqa, wasipi qhipaqkunataq maki suyachkanku.

Ña llaqtaman qhayllakuchkaspataq tukaqkunaqa aswan kalppawan tukaykunku runakunapas q'alantin chayanku tayta arariwakunaq kawiltunman, chaypiqa ch'allarparikunku parawinta qunakunku sapanka uqlanaykunku ima, allin uras kananpaq. Tayta arariwaqa sullpaychakun sapanka watukuqkunata hinallataq umalliqaunapas rimarillantaq, mink'arikun ima chay raymikuna ñawpaqman purinanpaq. Chaymanta pauchaka kankata mikhuykunku llipi runakuna.

Tayta arariwaqa aylluntin, runa masinkunantin tusuya qallaykapunku. Wakin runataq pisimanta pisi kawiltunkuman ripunku imaraykuchus ch'allanku mama hurqumusqankuta. Sapanka runa aylluntin insinsuwan q'apaykuchinku winuwantaq challaykunku mama hurqumusqankuta.



Chay pasaymantataq miércoles sinisa nisqa
p'unchawpi chay mama hurqumusqankutaqa
wayk'ukunku arroz uchuyuqta, hatuchaq k'usi ch'uñu
phasiyuqta aycha kankayuqta ima mamarqapunku.
Paykunaqa mana usuchinkumanchu huk chhikantapas
nitaq qunkumanchu allqumanpas q'alanta tukunanku
irajkunapas allin ninrinchasqa. Mana chayqa
Pachamamas phiñakunman hinaspa q'alanta mikhuyta
aparqakapunman.

Teodoro Coronel Quispe.

Papa chakra ruranapaq chakmay





May suyupipas, llaqtapipas, ayllupipas, runaqa chakrata ruraspa, Pachamamaq rurunta mikhuspa kawsanchik. Chaypaq, watantin imaymana chakrata llamk'ana; hina papa, kinuwa, qañiwaa, sara. Chaytaqa sapanka llaqta imaynas yachayninman, usunman, rurayninkumanhina llamk'an. Hinaspapas pachanchikta qhawarispa, puquy killapiqa yachasqa imakuna llamk'ana, chirawa kinraypitaq wak llamk'aykuna kanllataq.

Hinaspapas, sapanka llaqta, sapanka ayllu imaynas allpan chaymanhina ruranku. Pampa ayllukunapiqa tractor makinawan ruranku, mana chaytaq masa turuwan rurallankutaq. Yunkap umanpi tiyaq runakuna, hinantin urqu kinraykunapi, qhatakunapi, wayq'ukunapitaq chakitakllawan ruranku. Chakitakllawan chakmayqa apakun, marzo, abril killakunapi. Imaraykuchus pampa allpa, paray tukuytaqa llamp'u tarikun. Chirawa kinraytaqa, allpaqa ch'aki, mat'i, chakitaklla mana haykunmanchu.

¿Imaynata huñunakuspa, rimanakuspam chakmayta rurana?

Kawsayninchik ukhupiqa, may suyupipas, llaqtapipas, kanllapuni huñunakuspa kawsayqa. Chaykunap sutintaq comunidad nativa, comunidad campesina, comunidad parcelera sutichasqa. Paykunaqa allin kamachikuywan, yachayninkuwan imatapas ruranku. Chay ukhupiqa, chiqaq allin kawsaywan purina. Hina kaptinqa, chakmay ruranapaqqa, llapamanta hatun huñunakuypi yuyaykunku, may ayllupi chakmanankupaq, hayk'aq chakmanankupaq. Chayqa llapa runaq kasusqa kanan.



Hinaspapas; chakmay ruranapaqqa, ñawpaqta qhawarina; chakitaklla allinchu kachkan icha manachu, maruna kachkanchu, iñacha runa kachkanchu; sapallaqa mana chakmayta atisunmanchu. Hinaspapas mikhuna kharmu, kuka aypunapaq kachkanchu; chaykunata qhawarispa, yuyaykuna ima p'unchaw chakmay qallaykunata.

Ñawpaqtaqa, kumunal chakrapaqraq chakmarquna. Chaytaqa llapamanta ratu rurarquna. Chay tukuymantaq, Yanasi chakra ruranallataq. Chay yanasiqa, yachaywasip chakran. Chaytaqa llapa kumunal runa llamk'an.

¿Imaynatam chakmayta qallaykuna?

Qallaykunaqa, suqta kuka k'intuta churaykukuspa, winuchawan, mana chaytaq waqtuchawan ch'allarparikuspa. Chaytaqa llapamanta wikch'urparikuna. Hinaspataq, iñacha runakunaman kukata aypuna. Sapanka runa wikch'urparikun, kuka k'intuwapas phukurparikun, hinaspataq allinta akulliyunku, kayhinata rimaspa: "phaphara, phapha, kunanqa llapa runap kallpan ñuqamankama hamuchun, yanqhata kay chakmaytaqa tukurqusaq, amapuni parapas hamuchunchu, pha, para, phaphapa..." Hinaspataq, imaymana k'achukuywan akulliyunku, waynakunapas allinta chumpinkuwan sinturankuta wataykukunku. Kaqlataq warmikunapas, thantaniray pullirawan churaykukunku, usutankutapas, sapatunkutapas ch'utirqukunku haykuykunku, hanaq pacha taytap sutinta aysarispa chakmayta qallaykuna.





Iñacha runa chakmayta qallaykun, iskay, kimsa, pichqa, chunkapas kanlla. Chakrayuq runa imaynas kallpan, imaynas allpan, may chhikantas rurayta munan, chaymanhina iñacha runataqa waharin. Qhari iñachap sutinqa "hayt'aq", warmi iñachap sutintaq "p'inchaq" qhipankutataq huk warmacha, mana chaytaq kuraq runa, kuraq mama purillantaq; chaypaq sutin "maruq, k'upaq" chay runaqa, chakmasqa wachupi k'urpata, marunawan ñut'uspa purín.

Chaymaytaqa qallaykuna uraymanta wichayllamanpuni, hina pampapipas, qhatapipas, wayq'upipas. Ñawpaqtaqa purin, apun, qullanan. Chay runaqa allin kallpayuq, allin chakmay yachaq. Wakinkunaqa payllata qatipanku. Maypichus, apun, mana allintachu chakman, q'iwita purin hinaqa; wakinpas mana allintachu chakmallankutaq. Hinaqa, chakrayuq tayta k'amikun, phiñakun. Imaraykuchus chay q'iwi chakmasqa wachupiqa, ñañu wachu hatarin, chay ñañu wachupitaq, papa hawaman urin. Chayrayku, chakmaytaqa allin yachaq runallam ruran, manam mana yachaq runaqa ruranmanchu.

¿Ima uraskunapim llamk'ana?

Chakmayta qallaykuna tutamanta qanchis uras chhikanta, huch'uy samaytaq, yaqa chunka uras chhikanta. Chaypiqa, ima mikhunallatapas yapaykukuna, hinaspataq, wakmanta akulliykuna. Hatun samaytaq, kuska p'unchawta, chaypiqa, iñachaman allinta mikhuchina. Kharmu wayk'usqata. Hatun aychayuq



intirun papayuq, ch'uñu t'imputa. Ch'akiyninpaqtaq aqha, mana chaytaq misk'i unu. Chay patamantaq kuka aypu. Kimsa uras ch'isiyaymantaq, kanllataq huch'uy samay, chakchapa. Chaypiqa huch'uyllata kukata yapaykukuna. Yaqa pichqa urastataq, malay, llamk'ay tukuy. Iñachakuna wasinkuman ripunku. Chakrayuq taytamamataq, anchata añañchakun, sunqunchakun. Allinpuni yanapaykuchkaqta, yusulpay nispa.

¿Pikunam chay chakmaypi rikhurin?

Chay iñacha runakunaqa kanman; ayni, mink'a, mana chaytaq qullqita llamk'asqanmanta haywaripuna. Hinasapas, chay iñachakunaqa, waynaniray, sipasriray runakama kanku. Imaraykuchus chay chakmay llamk'ayqa, waynasipaspa atipanakuynin. Chay llamk'aypi yachakunku allin kallpayuq kasqankuta, mana chaytaq pisi kallpa kasqankuta. Mayninpiqa, kay chakmaypi wayna sipas riqsinakun, hinaspataq rimanakunku tiyanankupaq, wiñay parischakunankupaq. Chayrayku chakmay llamk'ayqa, allin kusikuywan rurana, imaymanata k'achukuspa, sutiyankuspa, willanakuspa, wayna sipaspura rimanakuspa. Kukatapas akulliykunku chansanakuspa, llik't'ata mañanarikuspa, kuka k'intuta qhawaspa, kuka akulliyninkuta willanakuspa. Imaraykuchus chay akulliyninkupiqa yachankuña imaynatas llamk'anqaku chayta. Misk'i akulliyqa, allin, mana sayk'usqa llamk'anapaq. Haya, qhutu akulliytaq mana allin llamk'anapaq. Chaykunataqa sinchi kusikuywan, kikin llamk'ana patapi willanakunku.



¿Imawanmi chakmayta rurana?

Ñawpaapi nichkarqanchikhina, chakmayqa rurakun kimsa t'aqayninpi: tractor makinawan, masa turu uyawan, chakitakllawan. Kay qillqapiqa, chakitakllawan llamk'aymanta rimachkanchik.

Kay chakitakllawan llamk'ayqa, may awichunchikkunap llamk'ayninraqmi kasqa. Paykunachá! Kay chakitakllataqa rikhurichirqanku; sutinpas: chakitaklla, wiri, kalsatur, riha. Wakin llaqtakunapiqa imanispachá sutichanku. Kay llamk'anaqa rurakun huch'uyniray, mana p'akikuq k'aspimanta, chaypa sutin wiri, urayniraypitaq iskay thupasqa k'aspichakuna, chaypa sutinqa takillpu. Chawpiniraypitaq watakullantaq, k'umu. Uraymantaq churaykuna, ch'illiawan ch'uqaykuspa, hirumanta riñata. Chay takillpu, k'umu, llama qaramanta lasuwan watakun. Chay chakitakllataqa hap'ina, paña makiwan, k'umuntataq lluq'i makiwan, lluq'i chakiwantaq hayt'ana, karumanta tukuy kalpawan phawarispa. Mana chayqa, riha mana allpaman yaykunmanchu. Maypichus, chay hirumanta riha musuq hinaqa, makita khuyayta t'uqyachikun, phusullu, phusulluta hurqusunki. Chaypaq, musuq riñataqa aqu allpapi philuyachina.

¿Imakunam chakmay llamk'aypi rikhurin?

Kay chakmay llamk'aypiqa, kanllataq, q'awsillu hurquy. Chay q'awsilluqa, pilliq saphinmanta yuraq lichi lluqsin. Chaytaq iskay, kimsa p'unchawpi puqun. Chaytaqa, samay pachata, mana chaytaq, malay

qhipata, tutamanta, irqichakuna, sipaschakuna, pisimanta pisi t'ipiqan, chaytaq hatun q'umpu huñukun, watantinpaq q'awsillu huñusqa. Chayqa sinchi haya, pisimanta pisi khamuna, hayantaqa thuqaspa, thuqaspa hurquna, munay q'awsillu kanankama.

Mana riqsisqa rimaykuna

| | |
|----------------------------|--------------------------------|
| apu | Líder, guía. |
| aypu | Puñado de coca. |
| aypuna | Repartir la coca. |
| akulliy | Chaccheo de coca. |
| akulliykuna | Hay que chacchar la coca. |
| misk'i akulliy | Chaccheo dulce. |
| haya, qhutu akulliy | Chaccheo amargo, desgradable. |
| chakchapay | Descanso en la tarde. |
| chakitaklla | Herramienta para barbecho. |
| chakmay | Barbecho. |
| chakmaq | Persona que barbecha. |
| hayt'aq | Varón que rotura la tierra. |
| huch'uy samay | Descanso en la mañana o tarde. |
| iñacha | Peones que hacen barbecho. |
| kuka k'intu | Hoja de coca. |
| k'achukuy | Bromear. |
| k'urpa | Terrones. |

| | |
|--------------------------|--------------------------------------|
| k'umu | Pieza de chakitaklla para agarrar. |
| lasu | Cinta de cuero de llama para amarrar |
| malay | Final de la jornada. |
| maruq, k'upaq | Persona que destruye los terrones. |
| maruna, k'upana | Herramienta para golpear terrones. |
| ñaña wachu | Surco delgado. |
| pilli | Planta comestible de hojas verdes. |
| puquchina | Hacer madurar. |
| phaphara pha, pha | Anuncio de buen o mal augurio. |
| p'inchaq | Mujer que volteá los terrones. |
| qullana | Lider, guía. |
| q'awsillu | Chicle. |
| q'iwi wachu | Surco chueco. |
| riha | Fierro que rotura la tierra. |
| takillpu | Pieza de chakitaklla para pisar. |
| urin, rurun | Producir. |
| wachu | Surco. |
| waqtu | Alcohol. |
| wikch'urparikuy | Rosiar con vino o alcohol. |
| wiri | Palo preparado para chakitaklla. |

Guillermo Valeriano Anahui.



Chirawa kinray



Qañiwa huqariy





Qañiwa chakraqa rikhurin, Qullasuyu chhikanpi, puna
ayllukunapi, chiriniray allpapi. Mana sasa ruraychu.
Octubre, noviembre killapi qañiwa muhuta t'akarquna,
mana intipi t'uqyananpaq, rawk'anawan qhallqirquna,
hinataq paylla wiñakun. Aswanpas, uywamanta
qhawana. Abril killa chayamuytataq, makillawan
t'irarquna. Maypichus allinta wiñan hinaqa, kuchilluwan
rutuna. Pikunachus hatunta ruran hinaqa, kaqlatataq
iñachata wahakuna. Qañiwa t'iraypaqqa, kuraq mama,
kuraq tayta wahasqa. Imaraykuchus, qañiwa t'irayqa
mana sinchi kallpapaqchu.

¿Imaynatataq qañiwata huqarina?

Qañiwa huqarinapaqqa, kukata k'ichirparikuna,
winuchawan mana chaytaq waqtuchawan
ch'allarparikuna, hinaspataq akulliykuna, "phaphara,
pha, pha, kunanqa, yanqata tukurqusaq kay qañiwa
mama huqariyta... phaphara pha, pha... nispa"
Hinaspataq qañiwa chakra chakinmanta t'irayta
qallaykuna. Q'ipiñaman huñuna, hunt'arquqtintaq
q'ipina, maypichu suq'a pampapi huñukunqa chayman.
Chaypiqa llapaq t'irasqan huñukun, ch'isiyaqta
ch'akiran, hatun chusi mast'asqa patapi. Chisiniqmantaq,
mana sullaq huq'uyachinanpaq imallawanpas qatana.
Llamk'ay tukuytataq, yanapaq runaman, allin q'ipi
k'irintin qañiwata payllapuna, chaymi chhisuyaq qañiwa
t'iray yanapasqanmanta haywaripuy, sumaq sunqu.

¿Imaynatataq qañiwap urintari urquna?





Chay k'irintin qañiwaqa, allinta ch'akinan, hinaspataq saruna, k'aspiwan ima waqtana, urin lluqsinanpaq, urmaqananpaq. Hinaspataq chay qañiwaqa uraqan hipintinraq, chaytaqa kaqlatapuni ch'akichina, hinaspataq allin wayrapi wayrachina, chaytataq, ichhuchawan munayta pichaqana, hinaspataq ch'uya qañiwata kustalaman huqaripuna, hipintataq, allqupaq, khuchipaq wayk'una. Mana chaytaq, k'iritawan kanaspa llukt'ata rurana.

¿Imaynatataq Ilipt'atari rurana?

May pacha allin sarusqa, k'upasqa kaptin, pisi qañiwayuq k'iri puchupun, chaytataq allinta ch'akichispa, kanaykapuna. Chaytaqa kananchik chisin, imaraykuchhus pisi wayra kaptin. Chay k'iriqa, allinta ruphaspa yuraq usphaman tukupun, chaytataq, limphu puruñaman, wayaqaman huqarina, Ilipt'a ruranapaq. Limphu, ch'uya lihiya kananpaq, sirasupi suysurquna, chaypi puchun qhilli thisnachakuna. Limphu lihiyatataq, limphu ch'uya unuchawan hich'aykuspa, makiwan allinta qhaqu, qhaqurispa q'apirquna. Chayqa payllamanta unuyan, chayrayku pisi unullawan qhaquna. Hinaspataq iskaynin makiwan, t'atatahina huch'uy p'altachata rurana, chaytataq llanthullapi ch'akichina, mana intipiqa ch'akichinachu, imaraykuchus, k'utukuq lluqsinman, hinaspapas phatarqunman. Chayrayku mana intiq chayasqanllapi ch'akichina, munayta mast'arquspa. chaymi chay Ilipt'a kukawan akullinapaq.

Mana riqsisqa rimaykuna

| | |
|---------------|-------------------------------|
| ch'isiyaqta | Todo el día. |
| llipt'a | Lejía para chacchar coca. |
| qañiwa | Alimento grano. |
| qañiwa muhu | Semilla de kañiwa. |
| qañiwa k'iri | Tallo de la cañihua. |
| qhallaqirquna | Raspar la tierra con arado. |
| qhaquspa | Sobar, preparar bien la masa. |
| ruphasqa | Quemado. |
| sasa ruray | Trabajo difícil. |
| sirasu | Cernidor. |
| sulla | Escarcha. |
| suysuna | Cernir. |
| t'akarquna | Se rosea. |
| t'irana | Sacar desde la raíz. |
| t'uwananpaaq | Para reventar. |

Guillermo Valeriano Anahui.

Papa hasp'iy

Papataqa hinantin suyupi uywanchik, aswanpas, qulla suyu chhikanpi rikhuriq kasqa. Kay illa mamayá! Yaraqaymanta tiqsi muyuntin runata qispichiq kasqa. Kunankamapas, ima mikhunapipas, may llaqtapipas, may suyupipas, manam, mana papayuq mikhunaqa, hunt'asqa mikhunachu kanman. Chayrayku, manan pipas ninmanchu, manam papa chakra hasp'iytaqa yachanichu nispa. Mana chayqa p'inqachá! Chay rimayqa kanman.

¿Hayk'aqmantam papa hasp'iy qallaykukun?

Kay papa hasp'iyqa qallaykukun, diciembre qhulla puquy killamantaña. Maway chakra hurquywan. Chay maway chakraqa rurakun, yunkaman aykuna, q'uñi wayq'ukunallapi, mana chaytaq Titiqaqa mama quchap umankunallapi. Musuq papa ñam lluqsimunña, enero killa taripaypaq. Aswanpas puna ayllupiqa qallaykukun, malli hurquywan. Chay mallitaqa rurana, allin kusikuywan, allin q'uchurikuywan, pukllay raymi killapi. May pachachus mallita hurqunchik hinaqa; atisunmanmi ankacha rurayta. Chaytaqa, tayta arariwaq siminwan aykuna, mana qamllamantaqa atiwaqchu. Chay ankachataqa, mayqin chakrayuq runapas, mayqin p'unchawpipas hurquyta atillanman.

¿Hayk'aqmi hatun papa hasp'iy apakun?

Kay hatun papa hasp'iyqa qallaykukun, mayo chirawa killapi, maypachachus, chakra puquyta tukuykun chay qhipanta. Chaytaqa yachanchik, papa chakraq yuranta qhawarispa, May pachachus papa yura, ch'aki, khapu hinaqa, ñam papata hasp'iwaqñā. Hinasapas, ankachata hurquspaqa, yachanchikñā, imaynas papa urichkan chayta. Mayu killapi hasp'ina qhiñi papata, imaraykuchus papa kuru, misk'i papataqa ratu mikhurqunman. Junio qasay killatataq, lluqsina, ruk'i papa haspiq. Ruk'i papataqa pisita kuru mikhun, imaraykuchus haya kaptin.





Papa hasp'iy qallaykunapaqqa, llapa ayllu, llapan kumuniru, hatun rimanakuypí yuyaykunku, hayk'aq aykunankupaq, imayna aykunankupaq. Chay rimasqataqa llapa runa kasunan, mana chayqa, suq'achikuwaqchá! Hinaspapas mana uywallayuq aykuna. Mana chayqa uywa sarurqunmarchá!

Kikin hasp'iy qallaykuy p'unchaw, hatun rimanakuylaq apakun. Chaypi yuyaykunchik, kumunal chakra hasp'iya, yanasi chakra hasp'iya, hayk'aq uywa apaykuya, mana kasukuq runakuna, imayna huchachayta. Hinaspapas kanllataq, kamachikuqkunap willakuynin, imaynas ayllu purichkan chaymanta.

¿Imanatam papa chakrata hasp'ina?

IIIa mama papa haspiy qallaykunapaqqa, ñawpaqta hurqurina iskay, kimsa allin yurata, Chaypaq sutiwanlla. Chay wanllataqa winuchawan, allinta ch'allaykuna, kuka k'intuchatataq chawpinman churaykuna, hinaspa, maypichus phina hatarinqa chayman churaykuna, chaypaq kantunman papataqa tantana.

Chay wanlla ch'allay pasaymantataq, kuka ayputa akulliykuna, imaymanata k'achukuspa, ichaqa chaypi yachanki, imaynas llamk'ayniyki kanqa chyta. Misk'i akulliyqa, allin, mana ima sasachakupas kananpaq. Haya, qhutu akulliytaq, imapas mana allin kananpaq, ima llakipas, huchatariypas kananpaq.





Llapa iñacha chakrap chakinman yaykun, sapanka rawk'anayuqkama. Ñawpaqtaqa, qahata rurarina, papa haspisqa huñunapaq. Hinaspataq, wachup kantunta sillqharparispa, hasp'iyta qallaykuna. Sapa yurata kumpaspa, papataqa iskay makiwan huqarina, hinaspataq qahaman chanqana, chaypi papaqa pisimanta pisi huñukun. Chaytaq inti p'unchawpi ch'akiran, hinaspataq q'ipiñapi phinaman q'ipipuna, chayqa hatun phina hatarin, tutataq waylla ichhuwan allinta qatana, mana chiriranapanpaq. Hasp'iakuna, wachu uray, wachu wichay, kallpayuqmantahina, hasp'inku. Samay urastataq paykunapura tallminakunku, pichus wikk'uchkan hinaqa, chakimanta aysanakunku, phinapatakama. Chaypa sutin qatati.

Hatun samaypitaq llapamanta wathiyata mikhuna, ch'aquyuqta, mana chaytaq kisuyuqta. Hinaspataq, kukata akulliykuspa, wakamnta hasp'iyta qallaykunallataq. Ch'isiyayta malapuna, sapanka hasp'iqmantaaq, papa payllata haywaripuna hasp'iy yanapakusqanmanta. Chay payllaqa, imaynas papa urin chaymanhina. Pisi papa kaqtinqa, pisi q'ipirikuyllata, achkha papa kaqtintaq, ñak'ay q'ipirikuya payllapuna.

Mana riqsisqa rimaykuna

| | |
|----------------------|-----------------------------|
| akulliy | Chakcheo de coca. |
| ankacha | Primeras papas. |
| chirawa | Epoca de sequía |
| illa mama | Papa. |
| kumunal | Comunal. |
| malli hurquy | Sacar las primeras papas. |
| maway chakra | Sembrío temprano. |
| puquy | Madurar, fermentar. |
| qatati | ArrastrarRuphasqa. Quemado. |
| qhutu akulliy | Pikchu desagradable. |
| q'uchukuywan | Con alegría y devoción. |
| rawk'anayuq | Con su arado. |
| samay | Descansar |
| suq'achikuy | Recibir látigo. |
| tallmiy | Rebuscar el escarbo. |
| yanasi | Chacra de la escuela. |
| yunka | Selva. |
| yura | Hojas secas de la papa. |
| wanlla | Primeras papas grandes. |
| wayq'up | En la llanuras, quebradas. |

Guillermo Valeriano Anahui.

Papa phallchay





Sipaskancha ayllupi lunes suyu pukllay ukhupiqa papa phallchayta ruranku. Chay ruranapaqqa warmi qhari munayta rimanaykukunku. Qhariqa llkilata kukata ima apariyukuspa lunes p'unchawta tutallamanta urqu qhatata phallcha t'ika pallaq lluqsin, warmitaqmi t'imputa wayk'uspa wasipi qhipan.

Qhari kutimuptinga chakraman rinku. Chaypi musuq llkilata mast'arispa waqankillay, panti, wanuras, achanqaray t'ika pallasqankunata chay pataman churan. Chaymantaqa Apukunamanta sumaqta mañarikuspa ch'uyakunku. Qhariraq ñawpaqtaqa ch'uyakunku chaymantaña warmiqa ch'uyakullantaq.

Ch'uyakuya tukuspaqa husut'ankuta ch'utirqukuspa papa chakraman yaykunku. Chaypiqa intiman t'ikakunata qhawachichkaspa tukuy sunqunwan chakrapataman t'akanku. T'akayta tukuspataq chakra hawanman lluqsimuspa t'imputa mikhupunku.

Waythiya ruray





Taytakura Francisco de Ávila rimasqa; waythiyaqa rikhurimusqa chaqay waranqa suqta pachak watapi. Chay watakunamanta kunan p'unchawkunakama wathiya rurayqa kawsakuchkan. Kay wathiyataqa, llapa chakra ruraq runa rurayta yachan. Hinaspapas wathiyataqa mana hurnullapichu rurakun, atillawaqtaqmi hapupi rurayta.

¿Imaynatam wathiyata runana?

Suq'aniray huch'uy qallpa pampata rawk'anawan t'aqtayarina, tumpallata hasp'irina, chaypitaq hatuchaq k'urpakunawan muyuriqta churarquna, punkunpaqpas hatuchaqpacha k'urpawan ruraraquna. Chaypatamantaq pirqayta qallarina muyuchikpa. Pisimanta pisi, umanta huch'uykachina, llumpa wisq'akunankama. Chay hurnutaqa wayra qhawachkaq punkuyuqta rurana, ichapas wayraqa, ninata astawan lawrachin. Hinaspapas ukhumañan lawrachin, mana hawamanchu. Chay hurnutaqa, ichhuwan, wayk'unawan pharichina, maki qhawapayaspa, usphantataq káspichawan hawaman hurquna. May pachachus hurnu, allin pharisqa, puka k'anchariqtin; punkuta ch'aki k'urpawan wisq'arquna, hinaspataq, patan q'urpata yuyayllawan kicharina; chaynintataq, hakú papata pisimanta pisi churaykuna. Chaytaqa, huk k'aspiwan qaywina, papata, phari k'urpatawan minuspa allinta qaywina, chaypi papa kusata t'uqwaran. Chaytataq ch'aki hallpawan p'anparquna, mana chhikan waksi lluqsinanchu. Suyana yaqa ura, hinaspataq yuyayllawan, pata allpanta rawk'anawan apaqana; hinaspataq chayasqa wathiyata



huk chusiman hasp'ina; huk p'achawan waqtarana allpan lluqsinanpaq. Chaytataq llapamanta mikhuna.

¿Imaynataaq wathiyata mikhuna?

Wathiyata mikhuytaqa yachana; mana chayqa pisipawaq ima. Wathiyataqa mikhuna ch'aquyuqta, mana chaytaq kisuyuqta, uqupayuqta. Sapanka chakrayuq runa, imayna mikhuyta yachan. Aswanpas q'uñichkaqlata mikhuna, mana chiri wathiyataqa mikhunachu, imaraykuchus, khutu wathiyqaq llink'i. Chay llink'i wathiyqaq wiksaykita punkirquchisunkiman, hinataq wañuyniykita ima taripawaq. Aswanpas, wathiyata puchuta wasiykiman apakuwaq. Chaytataq hik'ipi tustarquna, mana chaytaq achkha sansapipas. Chayqa aswanpas mana imanasunkimanchu.

¿Imaynataaq chay hapupi wathiya rurayri?

Haputaqa rurana ch'aki saphiyuq k'urpachakunamanta, papa yura saylimanta. Chaytaqa, achkhata pallarquspa kanaykuna, paylla chayqa kanakun, ratu ratumanta yapaykurina; achkhapacha sansayuq kaptintaq, rawk'anawan kicharispa, pisiniray papata churaykuna. Kaqlatapuni k'aspiwan qaywirquna, papa t'uqwarananpaq, hinaspataq ch'aki allpawan p'amparquna, mana waksiq lluqsinanpaq. Yaqta urasmanta, hasp'irquspa ch'aquyuqta, kisuyuqta mikhurquna. Kay hapupiqa, pisi runallapaq wathiyata rurana, kanman, sapallapaq, mana chaytaq iskay, kimsa runallapaq.

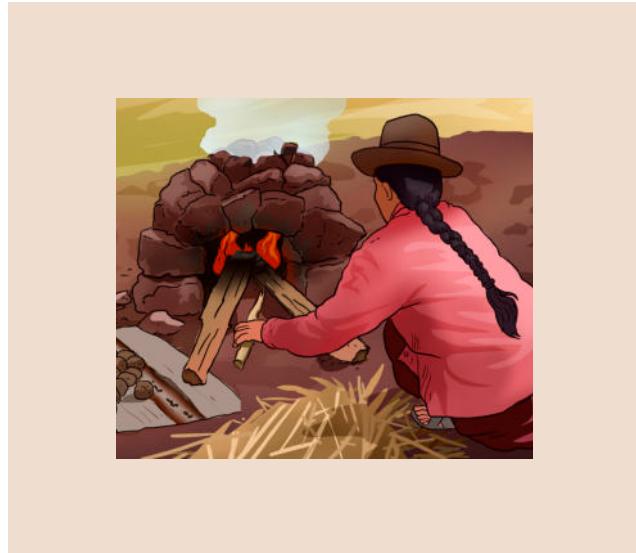


¿Imakunam wathiya ruraypi rikhurin?

- K'urpa, Ch'anpa.
- Rawk'ana, pikucha.
- K'upana, qaywina k'aspi.
- Wayk'una: llant'a, q'awa, uchha, ichhu.
- Phuspuru nina hap'ichinapaq.
- Hak'u papa imaymana rikch'ayniyuq.
- Q'ipiña papa huqarinapaq.

Imaynata ch'aquta tupachina? Papa mikhunapaq ch'aquqa, manam hinantin allpapiqa kanmanchu. Chay ch'aquqa riqsisqa allpapiqa tarikun. Chay ch'aqutaqa, t'impusqa unupi tupachina. Huk p'ukuchapi churaykuna ch'aki ch'aquta, chaymantaq, hich'aykuna limphu t'impusqa unuta, kachiwan churaykuna, hinaspataq, ch'illiwamanta rurasqa qaywinawan qaywirina. Malliykuspataq, papa wathiyata ch'aquna.

Guillermo Valeriano Anahui.



Ch'uñu ruray



¿Hayk'aqmi, may llaqtakunapin ch'uñu rurakun?

Chuñu mikhuyqa, puna ayllukunapi, chiri llaqtakunapim rurakun. Qulla suyupiqa, chirawa kinraytaqa sinchitan chiripas chirin, qasapas qasan. Chayraykun, hinantin llaqtakunapi, ayllukunapi ch'uñutaqa papamanta rurana. Chay ch'uñu rurayqa, junio killapi, allin qasay killapim apakun. May pachachus hasp'iyta tukuspa, papa akllayta rurana, chaypitaq ch'uñu ruranapaq riqsisqa papata akllana. Chaytataq ichhuwan qatarquspa huk phinapi waqaychana.

¿Imaynatataq ch'uñutari rurana?

Ch'uñu ruranapaqqa pachanchikta allinta qhawana. Pacha uqimuchkan, para sullamuchkan hinaqa, mana ch'uñu papa mast'ayta atiwaqchu. May pachachus pacha, iskay, kimsa p'unchaw, chalan kamuchkan, qasa wayrapas uraymanta wichayman purichkan hinaqa; ch'isiyatya ch'uñu papata mast'ana. Chaypaq allin qhawarisqa kanan, huk kancha, mana chaytaq suq'a pampa, mana uywaq chayanan. Chaypitaq, ñaphu ichhuta sikñirquspa mast'ana. Chay patamantaq, munayta, mana tawqa tawqata ch'uñu papataqa mast'arquna.

Chay ch'uñu mast'asqaqa unay tutam kikillanpi churarayan. Payllamanta ch'akipun, ichaqa unay p'unchawpi. May maypitaq aswanpas, sarurqapunku usqhay ch'akinanpaq. Hinaqa, pisi unayllapi ch'akirqapun, chaytataq qhaqu, qhaqruspa huk



kustalaman waqaycharqapuna, hinaspataq wasiman
apapuna, chaytataq taqipi waqaychapuna.

¿Imaynataq chay ch'uñu himichiy?

Chuñu himichiyqa, ruk'i papamanta rurakun.
Ruk'i papapiqa imaymana papakuna tarikun.
Chaymanta akllana; ukukuri, tiniti, khuchama papata
ch'uñuchanapaq. Chay papataqa kaqlata suq'a
pampapi ch'uñuchana. Hinaspataq pisi unaymanta,
allin inti k'anchay p'unchawpi sarurquna, llust'irquna.
Chaytataq pisi pisillanpi qutucharquspa ichhuwan
qatarquna, hinaspataq rumiwan atirquna. Yaqa chunka
p'unchawmanta qhawaykurina, may pachachus
mullarirquchkan hinaqa, ichhunta qatararquspa
mast'arparina, chaytataq ch'akirquchina. Chaymi
chay himisqa ch'uñu ruray. Chay himisqa ch'uñuqa,
mana sinchi rumitachu ch'akin, aswanpas chulluchisqa
ratulla chullun, Hinaspapas sumaq hak'uniray ch'uñu
mikhunapaq.

Mana riqsisqa rimaykuna

| | |
|-----------------------|------------------------------|
| atirquna | Poner sobre algo con piedra. |
| chalan | Cielo despejado. |
| chirawa kinray | Época de sequía. |
| chullun | Remojado. |
| ch'isiyayta | Atardecer. |

| | |
|-----------------------------|----------------------------------|
| ch'uñu papa | Papa para chuño. |
| ch'uñu himichiy | Procesar chuño. |
| hak'uniray | Arinoso. |
| k'uchama | Variedad de papa amarga. |
| llust'arquna | Pisar chuño, sacar la cáscara. |
| mast'ana | Tender, extender. |
| ñapha ichhu | Paja suave. |
| pacha uqimuchkaqtin | Cuando está nublado. |
| papata akllana | Escoger papa. |
| para sullamuchkaqtin | Cuando está lloviendo. |
| qasa wayra | Viento con helada. |
| qatarquna | Tapar con paja. |
| qatararquna | Destapar. |
| ruk'i papa | Papa amarga. |
| sikñirquspa | Roseando la paja. |
| suq'a pampa | Pampa libre. |
| tawqa tawqa | Uno sobre otro. |
| tininti | Variedad de papa color amarillo. |
| ukukuri | Variedad de papa color azul. |
| waqaychana | Guardar, almacenar. |

Guillermo Valeriano Anahui.

Sara tipiy





¿Maypin, hayk'aqmi sara chakrata rurana?

Sara mamataqa rurana yunka ayllup umankunapi, q'uñiniray hallpakuṇapi. Mana chiri allpapiqa wiñanmanchu. Chayrayku, qulla suyu ayllumanta puriqku, Qusqu hap'iypি Marcapata llaqtata. Chaymanta imaymana rikch'ayniyuq sarata apamuna kaq. Sapa wata julio killapi, chakra mikhuykunata atathapispa saraman puririna, allin llamata qatiyukuspa, imaymana puna aylluq kawsayninkunata q'ipiykukuspa; hina willma, aycha, wira, wayta, sañu manka; chaykunawan sarata chhalamuna. Chaytaqa, sinsiruyuq llamaq wasanpi apamuna. Chayachimuspataq insinsuwan q'apaykuchina, paraqay mamaq mana kutirkunanpaq.

¿Imaynatataq sara chakratari t'ipana?

May pachachus sara chakra allin puqusqa kaptin, huk riqsisqa p'ucnhaw llapa ayllu rimanakuspa, sara tipiyman yaykuna. Kaqlatapuni, Pachamamaman ch'allarikuspa, Apukunaman phukurikuspa, hanaq pacha taytamanta mañarikuspa. Sapanka chakrayuq, iñachataqa wahakun imaynas chakra rurasqanmanhina. Sapanka runa q'ipiñawan watarqukuspa, sara tipiyta qallarin, sara chuqluta wirunmanta t'ipiyan. Chay wiñasqa wirutataq kunpachina, chakiwan sarupuna, mana pantachikunanpaq. Chuqlutataq q'ipiñaman huñuspa huk chhikaman apapun. Wakin runataq,





mamakuna ima, chay chuqlu huñusqata, wayunkhanta
t'iqparan, q'ala chuqlullataña ch'akichinapaq.
Chay sara chuqlutataq wasiman, sinsiruyuq llamp
wasanpi apapuna. Wasipitaq, chay sarataqa wakinta
muchharana, t'iyuman tukuchina, hinaspataq allinta
chusi patapi ch'akirachina, punta puntata: iqi sara,
yuraq sara, puka sara, q'illu sara. Kaqlataq muchhasqa
t'iyupas, sapanka chusipi punta punta ch'akiran.

May pacha chaki kaqtintaq, k'aspi rurasqa takiman
waqaychana. Mana kuru yaykunanpaq, muñawan
mast'arquna, qatarquna. Wakin chuqlutataqa,
wayunkhantinta wataska ch'akichina, chaytaqa wasipi
k'aspita chakaspa warkuna. Chay sara wayunkhaqa,
waqaychana, may pachachus chuqlu sara tukukun
hinaraq chaytaqa mikhuna. Kaqlataq t'iyu saratapas,
hatun p'uñukunapi, hatun mankakunapi waqaychana,
watantin pisimanta pisi mikhunapaq.

Sara tipiypiq, q'usmaylluta allinta mikhuna,
ch'akiypaqtaq wiruta ch'umuna, llakhunta mikhuna.
Huch'uy samaypi sara hank'ata k'utuna, hatun
samaypitaq, kisuyuq chuqlu mut'ita mikhuna. Pikunachus
yanapakuqmanta, unkhuy sarata payllaripuna. Mana
kanchu qullqi haywanakuyqa.

Mana riqsisqa rimaykuna

| | |
|---------------------------|-------------------------------|
| chuqllu | Choclo. |
| ch'umuy | Chupar. |
| k'usmayllu | Ahuaymanto. |
| llakhun | Llacón. |
| sara muchhay | Desgranar maíz. |
| paraqay mama | Variedad de maíz blanco. |
| paylla | Dádiva del trabajo. |
| sara p'anqa | Tapas del choclo. |
| punta punta | Clasificado, porción. |
| sara tipiy/ t'ipiy | Cosecha de maíz. |
| taqi | Contenedor para guardar maíz. |
| t'iopana | Sacar las hojas. |
| t'iyu sara | Maíz desgranada. |
| unkhuy sara | Porción de maíz. |
| wayunkha | Dos choclos amarrados. |
| wiru | Tallo del maíz. |

Guillermo Valeriano Anahui.

Ch'usllu taripay-siñalakuy



Kay Qulla suyu ayllukunapiqa, imaymana uywakunata michispan runakunaqa kawsanku. Aswan puna ayllu chhikanpitaq, paquchata, llamata michina. Kay paqucha, llama michiyqa, may tutayaq timpukanamantapas kallaqpuni kasqa. Paykunaqa uywankuwan kuska, rit'ipi, parapi muchuspa kawsarqanku. Ichqa, watapi huk kuti, kusirikuyninku, q'uchurikuyninku kallaqpuni kasqa. Chay q'uchurikuytaqa sapanka ayllupi, sapanka phamilla rurallaqpuni kasqaku, uywanku aswan mirananpaq, allin kawsananpaq; chay ruraykunaqa karqan sapa wata agosto killapi. Imaraykuchus chay killapiyá! Pachamamanchikqa allin kawsarin, ima haywarinatapas munan.

¿Imakunataraq ñawpaqta rurana, ch'usllu taripanapaq?

Kay siñalakupa sutinmi, "Ch'usllu taripay" chaytaqa qallaykuna; aqha puquchiywan, markaychu hap'ichiyan, misa rantimuywan, siñalana kancha hallch'aywan.

Aqhataqa rurana, Markapatamanta tayta chayamun, "machu" (llama) qatiykusqa, chay machutaq sinsiruyuq, paraqay sara mama q'ipiykusqa, kimsa p'unchaw, tawa p'unchaw purisqanmanta, sinchi sayk'usqa chayaykamun.

Chay qhipaman, musuq saramanta wiñapuqa rurakun. Chay wiñapuwantaq, hatun aqha p'uñukunapi aqhata puquchina, chay aqhawantaq, ch'usllu mamata, machu taytata ch'uyana, hatun kusirikuywan. Markaychutataq hap'ichina, riqsisqa markaychu sapa wata hap'ichinapi, pauchcha uch'ata muntuykuna, hinaspataq sansawan hap'iyuchina, chayqa payllamanta wayrawan kuska hap'irin. Chayqa runamasikunaman, wasimasikunaman willanapaq;

hinaspataq paykunallamanta watukuq chayamunankupaq.

Kaqlataq, misatapas ñawpaq p'unchawkunamantaña llaqtamanta rantimuna, chay misaqa munasqaykimanhina rantinapaq, kanmi intirun misa, kuskan misallapas kallantaqmi.

Chaymantapas, siñalana kanchaqa riqsisqa, chaykunaqa allin rawkharana, misa rumi, tiyana rumikuna hallch'arana, inqaychukuna allin churarana, may maypiqa yapaykuna ima.

May pachachus, aqha puqusqaña, markaychupas hap'ichisqaña, misapas rantimusqaña, siñalana kanchakunapas allin rawkharasqaña hinaqa;

Pachamamaman huk tutaq sunqunpi haywarikuna, mañarikuna tukuy sunquwan; allin kawsaypaq, uywapas allin mirananpaq, ama ima llakikupas qatinawanchikpaq.

¿Imaynata ch'usllu taripayta qallaykuna?

Misa haywakuy pasaymanta kutihamuspa, tiyarina wankarpataq tukayninwan. Iskay phukuta tukaspa, huk kahata waqtaspa, kusikuy qallarin. Pacha q'aq niytataq, Katari, wankarpata tukaqkunantin, uywa hipiñata muyurqamunku, kutiykamuspataq, llapa wasipi runakunata, katari arqhaspa purirachin. Chayqa uywa achkha mirananpaq. Chay pasaymantataq, aqha t'imputa upyana, uywa mamaq kallpachaykukunanpaq. Aswan p'unchawtataq paqucha pichun kaltuta mikhuna. Hinaspataq, ch'usllu mamata, machu taytata, siñalana kanchaman qatina, tukakuspa, takikuspa. Chaypitaq qallaykuna, Pachamamaman churaykukuspa, misaman mast'arparina misa kustalta, chaypiqa munay inqaychukuna sapanka uywamanta; machu tayta, chullumpi maman ch'usllu mama, tantallikuna, chayqa munay waylla ichhuwan t'ikachasqa. Hinallataq, istaq'ipitataq apan sitimira mama, chay istaq'ipipiqa, imaymana kawsaykuna tarikun. Chayta mast'aykuspa, ch'uslluman taripayta qallaykuna.

¿Imaynatataq ch'usllu mamata taripana?

Ñawpaqta qallaykuna ch'usllu mama taripaywan. Chaypaqqa, huk urqu tuwita, china tuwitawan hap'ispa, munayta uqlanaykuchina, hinaspataq irparquna, puka takuan, urqu tuwita, ñapas punchuyuqta takuna, china tuwitataq, ñapas phulluyuqta takuna. Hinaspataq, sapankaman suqta kuka k'intuta akulliykuchina, chaypa sutin, "allpaykuchi". Hinaspataq, uywaq rinrinta hurquna, siñal ch'ikuta rurana, chayqa kanman; sapanka



rungaqtta; taytamamaqta, wak, wawakunaqta wak. Chay ch'ikukunaq sutiñ: t'uqu, p'illki, k'upi, machiti, llawi. Paña rinripiqa, riqsisqa phamillaq ch'ikun, lluqi rinripitaq aswanpas sapanka wawaq ch'ikuynin. Chaytaqa hurquna munay kuchilluwan, yawarnintataq hap'ina huk ch'uru q'iruchapi, hinaspataq winuchawan yapaykuspa, sapanka runaman upyachina, kayqa uywa q'aspa nispa. Hinaspataq, irpasqa tuwita huñullata kacharipuna; chaypa sutiñ "irpay". Chaypi huch'uyta samarina, hinaspataq, wankarpataq tukayninpi, takikuspa tusurina. Hinaspataq, wakin tuwikunata, siñal hurquyta tukupana, chaypiqa sapanka wawaman uywanta rakipuna mirachikunanpaq. Hinaspataq, ch'usllu taripayta, ch'uyaywan tukuykuna. Chaytaqa ch'uwa tupachisqawan qhari warmi, iskaymanta, Tayta Intimanta, Apukunamanta mañarikuspa, ch'uwa tupachisqawan ch'uwana. Chay ch'uwaqa, sara kuta, aqhawan tupachisqa, huch'uy harakunapi, p'uñukunapi. May pacha tukuspataq; llapamanta tusuya qallarina; kay hinata takikuspa:

Tayta wakarpata awiyaykapuway, (kuti)

Ch'usllu mamayta, chúsllu taytayta. (kuti)

Quri mullu kanchampi, qullqi mullu kanchampi

Kunan p'unchaw sapan,

kunan p'unchaw ch'ulla.

Mama sitimira rimarikuy ari,

Tayta sitimiru ch'aqwarikuy ari

Ch'usllu mamanchispap hatun p'unchawninpi,

Chullumpilla mamaq hatun p'unchawnimpi.

Hatun likinanman ripuntaykapuway,
huch'uy likinanman ripuntaykapuway,
paykunallamantas kutirimunqaña
paykunallamantas p'akchirimunqaña.
Chullumpilla mamayqa, ch'usllula taytayqa.

¿Imay urastaq machutari t'ikachana?





May pacha sayk'uyniyuq tukuspataq, qallaykuna;
machu t'ikachayta. Chaypaqqa, ñawpaqmanta
t'ikachakuna rurana, imaymana rikch'ayniyuq
willmamanta. Sapanka urqu llamata, iskaynin rinrinman
t'ikachana; puka takuwantaq, munayta takukiparquna.
Chaypa sutinmi "Machu t'ikachay" chay machu
t'ikachaypiqa, upyana alkulniyuq aqhata, chaywanqa
uhapiparqusqa takikuspa tusuna, chay takiytaqmi nin
kayhinata:

"Pasa, pasa machu, tilantiru machu,
maytañam, purichkan tilantiru machuy.

Ñam pata ch'illka tapurikusqayki,
kaytachu pasarqan tilantiru machuy.

Alkilachanqa maypiraqchari,
chichiriya quyawan t'aqlinakamuchkan,
Ch'ulla chaki usuta aysaykusqa".

Chayta takikuspa, tusukuspa, llapan uywata
kacharparipuna, hatun llipinanman. Llapa runataq,
tusukuspa ripuna wasita. Ñawpaqtaqa purín, sitimira
istaq'ipi q'ipiykusqa, sitimira taytataq misakustal
marq'aykusqa. Patiyupitaq qhipu runa, purwa
wachkhawan purwaspa, llapaq q'ipinta, q'ipirachin.
Chaytaqa yanakuna, imaynatas machu tayta, mikhuy
q'ipiykusqa chayamun wasiman, hinaspataq purwaspa,
machuaq q'ipinta q'ipirachina chayta.





¿Imaynatataq uchuta mikhuna?

May pacha wasiman chayaspa, samarana, kuka akullisqata chanqana, hinaspataq, llapamanta uchu mikhuna wayk'usqata mikhuna. Chay uchuqa, sapanka uywaq sutinpi wayk'usqa. Machupaq, hullq'i, hinaspapas trigo uchu, ch'usllupaq sunqun uchú, chitapaqtaq, arroz uchu. Chay uchutaqa, llapamanta huñuykukuspa, hatun miyanumanta wisllawan mikhuna, mast'ayninpitaq, sara mut'i, ch'uñu phasi, papa wayk'u, aycha q'aspa. Chaytaqa mana t'akaspa mikhuna. Chay khipu runaqa maki qhawapayachkan, pichus t'akachkan hinaqa, multata lluch'un, p'achanta qichun, chaytaqa q'ipipi waqaychan, hinaspataq, tususpa pisimanta pisi hurqukapunku.

¿Imaynatataq t'inkatari rurana?

Aswan tutaniqmantaq, t'inka ruray, saminchay aparikun. Chay samiytaqa tuta paqariqta rurana. Chaypiqa, tayta sitimiru misantin, mama sitimirataq ista q'ipintin tiyaykunku, hinaspataq, sapanka runa chimpamun, uywa samiq, chaytaqa khipu runa qatimun, hinaspataq, mama sitimira haywarin ch'uspachapi mullukunata; chaywantaq tayta sitimiruman chimpaykun, kay hinata nispa: "Kay ch'uslluta qatimuchkani, Allin qhapaq chakinmanta, waranqa waranqanpi miraqlta, kintal willmayuqlta, tullumpas hirumanta, ..." chay rimaykunawan samiykun, paraqay sarawan, mana chaytaq, quillqiwan ima. Sapanka runa, sapanka uywapaq samin; ch'usllupaq, chullumpipaq, machupaq, chitapaq ima.



¿Imaynataq chay markaychuman taripay?

Qhipantin p'unchaw markaychu taripayqa. Chaypiqa, kikin markaychu sansapi intirun paqucha aychata q'aspana. Hinaspapas, kikin sansapi munay uywaman rikch'ayniyuq rumita pharichina, chay phari rumiwantaq; qalapari mikhunata rurana. Chay qalapari mikhunaqa rurakun, hatun sañu miyanupi, limphu unuta churaykuna, chaymantaq, p'alta wasan aycha kuchusqata churaykuna, hinaspataq, sansamanta phari rumikunata hurquspa, chay miyanuman kachaykuna, payllamanta aycha kuchusqaqa t'impurimun, chaymi chay qalapari, sapa siñalaypi mikhuna. Ichqa, wankarpata tukaq taytakunaqa, kaqlatapuni tukachkankuman, sitimira taytamamakunapas takikuspa wasiman apapunku, qalapari mikhunata. Hinaspataq, llapamanta mikhuna, sara hank'ayuqta, qhiñi papa wayk'uyuqta. Chay pasaymantataq, llapa mikhusqa tullukunata pampaman p'ampapuna. Chaypa sutinmi "alqamariy" Chaypi tukukapun siñalakuy.

Mana riqsisqa rimaykuna

allpaykuchiy

Hacer picchar.

arqhaspa purirachin

Simulación de empadre.

awiyaykapuway

Aliméntemelo.

chullumpi mama

Llama hembra.

ch'usllu mama

Alpaca madre.

| | |
|--------------------------|------------------------------------|
| ch'usllu taripay | Festejo de alpaca. |
| ch'usllu ch'uway | Ceremonia de la alpaca. |
| ch'uwa tupachisqa | Chicha preparado para ch'alla. |
| hallch'arana | Arreglar. |
| hullq'i mikhuna | Cebiche de hígado. |
| inqaychukuna | Figuras de ganado de piedra. |
| intirun misa | Ofrenda completa. |
| irparquna | Hacer el matrimonio de alpaca. |
| ista q'ipi | Atado de objetos para la ceremonia |
| katari | Alpaca reproductos macho. |
| kuskan misa | Media ofrenda. |
| kipu runa | Vigilante de ganado. |
| likinanman | A su lugar de pastaje. |
| mama sitimira | Señora pastora. |
| marcapata | Distrito de Canchis Cusco. |
| mirananpaq | Para que reproduzca más. |
| misa haywakuy | Ofrecer una ofrenda. |
| misa kustala | Saco de pita de mesa sacramental. |

| | |
|----------------------------|---|
| miyanumanta | De lavador cerámico. |
| muchuspa | Sufriendo. |
| pacha q'aq niyta | En la madrugadora. |
| paqucha uchha | Excremento de ganado. |
| p'akchirimunqa | Va retornar. |
| qalapari | Plato típico a base de piedra caliente. |
| qullqi mullu kancha | Canchón de plata de ceremonia. |
| quri mullu kancha | Canchón de oro de ceremonia. |
| q'uchurikuy | Festejar. |
| rawkharana | Pircar el canchón. |
| samarana | Descansar. |
| sinsiruyuq machu | Llama macho con collar. |
| siñalakuy | Festejar ganado. |
| sitimira | Pastora. |
| takuwan | Con pintura de barro. |
| tantalli | Reproductor macho de alpaca. |
| tilantiru tayta | Llama de carga. |



| | |
|------------------------|--|
| t'inka ruray | Hacer ceremonia de noche fiesta de ganado. |
| uqllanaykuchina | Hacer abrazar. |
| urqu tuwi | Alpaca de dos años. |
| uywa hipíña | Lugar donde duerme ganado. |
| wankarkuna | Músicos. |
| waylla ichhu | Paja grande que crece en manantiales. |

Guillermo Valeriano Anahui.

Uywa t'inkay

Uywa t'inkaytaqa, Santa Barbara ayllupiqa, febrero, marzo chay killakunapim sapa wata ruranku. Chay ruranapaqqa uywayuqkunaqa kukata, despachukunata (Pacha Mamapaq, Q'aqraaqipaq, Awkikunapaq ima) vino nisqata, sarata, trigota, wiñaputa, serpentinata, tragota, manzanata ima ñawpaqtaraq rantikamunku.

Carnaval domingo tutan uywa t'inkayqa qallarin. Chaypiqa wasi aylluqa Pacha Mamaman haywakun. Haywakuypiqqa allin waatatapas, uywa mirarinantapas, sumaq chakra mikhuytapas tutkuy sunqunwan mañakunku.

Lunes paraqariyninpiqa uywatan raymichanku. Chaypaqqa vinuta, serpentinata, puka takuta, kukata, t'ikakunata, aqhata, tragota, mana hank'ata, manzanata ima apanku. Hinaqa uña yuwapa rinrinkunatan khuchurinku. Achkha yawar lluqsimuptinqa – Sumaq watan kanqa- ninku. Chay hinamanqa uywayuqqa huk uña uywatan watakuqninkunaman munakusqanmanta qupun.

Chay p'unchaw mikhunapaqqa huk pauchatan ñak'anku. Chaytaqa wayk'uspa llapallantapunin chay p'unchawqamikhupunku. Hinallataqmi sara, rihu hak'ukunamanta lawata ruranku. Chaytaqa tukuymanmi qaramunku. Kuskan p'unchawtañaqa antarawan, tinyawan, pinkuylluwan ima tusuya.

Pachamamaman haywakuy

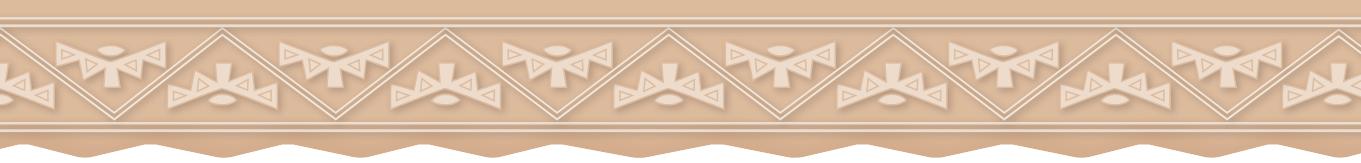




Kawsayninchik ukhupiqa tiyanchik hanaq pacha kamaqninchikpa munayninmanta, Pachamamanchikpa uywasqan, Apukunaq kallpanchasqan. Paykunamanta imaña kaqtinpas, ima ruray qallarinapaqpas mañarikunchik, haywarikunchik. Manam pachanpampaqa imatapas rurayta atisunmanchu, ni kawsayta atisunmanchu. May suyupipas, llaqtapipas, ayllupipas; hanaq pacha taytamanta mañarikuna, Pachamamaman haywarikuna, Apukunaman phukurikuna. Chaytaqa llapa runa ruran, llaqtanpa usunmanhina, yachayninmanhina.

¿Hayk'aqtaq Pachamamamanri haywarikuna?

Atiytaqa atillasunmansi mayqin killapipas, imay uras haywakuytapas. Ichqa, agosto killatas tukuy sunquwan chakiwanchik. Imaraykuchus, chay killapis Pachamama kawsarin, Apukuna tiyarin; yaraqaymanta, unu ch'akiymanta imatapas mañarikunku. Chayrayku, chay killata haywarina, tukuy sunqunchikwan. Hinapapas, chaytaqa haywakuna miércoles tuta, jueves p'unchawman paqariqta, mana chaytaq domingo tuta lunes p'unchawman paqariqta. Mana chaninllapaq ruranaqa martes, viernes p'unchawkunapiqa. Chaytaqa haywakuna karu urqukunapi, kuskan tuta urasta, mana piq rikusqan, mana piq uyarisqan. Imaraykuchus paykunaqa kanku sallqa, mana runamasinchikwanhinaqa rimarasunmanchu, mikhurasunmanchu imay urastapas, maychus atisqanchikpipas. Wakin runamasikuna, haywakullankutaq enero wata qallariy killata, abril, mayo, junio killakunata. Hinaspapas, ch'isinnira, pacha paqariypi,



mana chaytaq, kuskan p'unchaw urasta. Kuntalki kachun mana runa ch'aqwaypi, ni allqukunaq kanikuyninpi. Chaykuna kaqtinqa, manan allinchu kanman, astawanmi ima llakitapas, mana allin kawsaykunata mink'amunman.

¿Imapaqtaq Pachamamamanri haywakuna?

Sapanka runa yachan imapaq haywakuya. Uywa michiq, allin uywan mirananpaq, mana pisiyananpaq; paykunaqa agosto killallatapuni ruranku, uywanku taripanankupaq, ch'uyanankupaq, hurqunankupaq ima. Chakra ruraq runataq haywakun, chakran allin urinanpaq, mana qasa hap'inanpaq. Qhatuq runakunataq, allin qhatunankupaq, achkha qullqi chaskinankupaq. Llaqta runataq, mana ima ch'iqmipi kawsanankupaq, mana ima llakikupi tiyanankupaq. Tukuy runapas, ima hatun ruray qallaykunanpaq, Pachamamamanqa haywakullanpuni; mana ima ruraytapas qallaykuwaqchu pachanpampaqa. Aswanpas, wakin mana chanin runakuna, millay sunquyuq runakuna, rurallankutaq wawamasinku mana allin kawsananaq, unqunanpaq, wañunanpaq ima. Chaytaqa ruranku, tikranpanmanta, martes, viernes p'unchawkuna.

¿Pikunataq atinman Pachamamaman haywaytari?

Pachamamaman haywayqa mana ch'ullallachu. Chaymanhina kallantaq yachayniyuq runakuna. Huk p'unchaw ima ruranapaq, may purinapaq, ñuqallanchik kuka k'intuwani phukurikuyta, winuchawan wikch'urparikuyta, atillasunmanmi. Mikhuy qallaykunapaqpas kikin mikhunawan Apukunaman,

wañuq runakunaman, karupi tiyaq wawama simanpas phukurina. Ichqaq tukuy sunquwan, mana chansakuspaqa chaykunata ruranachu. Chaymanta kallantaq, allinpacha churaykukuy; chaytaqa ruranku llapa phamilla, mana chaytaq llapan llamk'aqkuna, tusuqkuna; chay ruraytaqa atinman yachayniyuq pacha kuraq tayta. Ichqaq, llapa runa Pachamamaman haywakuya yachan, imaraykuchus, wawankumantapacha ñawinkuta kichariqku chay rurayman, chayrayku llapa uywa michiq runa, chakra ruraq runa yachanku imaynas Pachamamaman haywakuya. Chaymanta kallantaq misa haywakuy; chaytaqa ruran allin yachayniyuq tayta. Chikchiq hap'isqan runa, mana chaytaq, kay pachaman chakinpanmanta paqarimuq runa, chaytaqa taytallanchik yachan, mana kikin runapas yachakunchu imayna yachayniyuq kasqanta. Chay taytakunallam misa haywaytaqa atinman, manan ruranmanchu yanqa runaqa. Chaymanta kallantaq, altu misayuq tayta, wakin sutichanku paqu nispa. Chay runakunaqa, sinchi allin yachayniyuq kanku. Paykunaqa, Apukunatapas, kikin Pachamamatapas, mayqin runaq ahayuntapas, waharispa rimachiya atinmansi. Chay hina yachayniyuq runaqa, manan tukuy runachu, paykunaqa riqsisqallam kanku, taytanchikpa munayninmanta, Apukunap kallpanchasqan, Pachamamamap wawan. Paykunaqa ñawpaqta Pachamamamanraq allin hunt'asqa misata hawarinku, Apukunamanta mañarikunku allin kallpata, kamaqninchikmantataq allin yuyayta, allin yachayta mañarikunku; chaykunawan paykunaqa allinta llamk'arinku.

¿Imaynatataq Pachamamanri haywakuna?

Chaytaqa huk tutaq sunqunpi, allin yuyayninchikwan, tukuy sunqumanta haywakuna. Qallaykuna miércoles p'unchaw ch'isimanta. Yachaq misa akllayta qallaykun, makinta alkulwan maqlirqukuspa, Taytachamanta mañarikuspa, haywachikuq taytamamaq rikusqan. Chay misaqa iskay punta; huk hanku mikhunamantakama wakichisqa, huktaq chayasqa mikhunamantakama tupachisqa. Ñawpaqta qallaykuna chayasqa mikhunakuna tupachiy, chaypiqa tarikun, imaymana misk'ikuna, llallitaskuna, titimanta imaymana kawsaychakuna, chaytaqa allinta akllana, mana chanin kawsaykunataqa hurqupuna, mana chayqa ima llakitapas mink'amunman. Chay ukhupi tarikullantaq quri liwru, qullqi liwru, hinallataq yuraq clavel t'iqa. Chaytaqa munay yuraq sira hatun raphipi wakichina, ch'uwna, yuraq unkhuñapitaq khipurquna. Chay wakichiyta tukuspa samaykuna. Kukata akulliykuna, hinaspataq hanku mikhunamanta misata wakichina. Chaytaqa qallaykuna, kuka k'intu churakuywan. Sapa suqta, mana chaytaq tawa kuka k'intuta churana, sapanka Apup sutinpi, hinantin tiyanakunata yuyarispa, may ñam purisqankunap sutinta aysarispa. Chay kuka k'antuqa untu wirawan huñusqa purín. Chawpipitaq pauchcha sullu. Kantunkunapitaq, imaymana hanku mikhuna. Chaytapas kaqlatataq yuraq sira raphipi wakichina, hinaspataq munayta watarquna huk yuyaq unkhuñapi. Chaytaqa, sapanka chaypi tarikuq runakuna anyanaykukunku, imas munasqankuta mañarikunku, hinaspa aparipunku karu urquman, chaypitaq pasachimuna, kuskan tuta urasta, mana piq rikusqan, mana k'ati chaqwaypi. Allin yachaqqa, allqutapas ch'inrarquchinmi.



Chaypaqqa, ch'aki q'awawan, mana chaytaq
ch'aki k'aspi k'ulluwan yawrachina, allin rawray
kachkaqtin, misata churaykuna, allinta anyanakuspa,
ima munasqaykitapas mañarikuspa. May pacha allin
rawrayman churaykuspaqa; ayqiripuna, manam pipas
qhawanmanchu; mana chayqa qhayqarqusunkimanmi,
hinasapas mana ima chaskisunkimanchu. Qhipantin
tutamantaraq chaytaqa qhawana, imaynas
Pachamama chaskisqanta, ima llakipas kananpaqqa,
sut'ita hankuyarqun, yanayarqun, mana chaytaq millayta
t'uqwan. May pachachus munay yuraq usphaman
tukuspataq, allinta chaskiykun, ima yuyasqapas
hunt'akunqa; hinaqa kusisqa haywachikuq runa tarikun.

Guillermo Valeriano Anahui.

Papa tarpuy

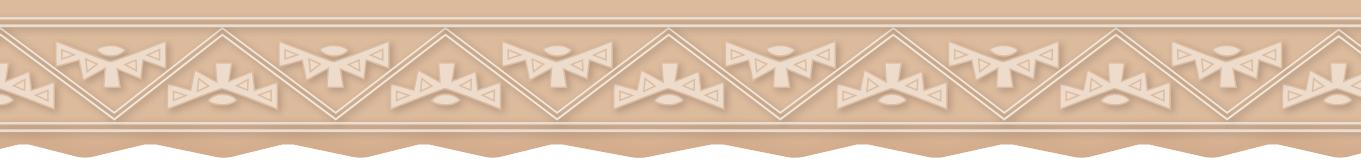




Llaqtakunapi chakrapaq chakmaspa ch'ampakunata
k'upana hinaspataq pararimuqtin papa muhuta tarpuna.
Qhipaman chakra llamk'aq runa, papa yura lluqsimuqtin
rawk'anawan quran hinaspaqa chakrata hallmana.
Wiñaq papataqa allinta qhawana, hina papaq
allinta urin. Qhipaman papata hasp'ispa, muhuchana,
hinaspataq akllasqa papata waqaychana, qatuman
apana ima chalanapaq, khullu papataq ch'uñuchana.
Papa allinta puriqtin, chakra ruraq runaqa anchata
kusikun.

Ñawpaqmantaraq kuyayllawan tarpukusqa
Papamamanchikqa, wakcha runakuna runayachiq
mikuylam. Kay juch'uy ayllukunapiqa ayllu runakuna
achkha yachaykunawan papata, saratawan ima
uywaq kasqanku. Runaka ñinku papatawan saratawan
yachanamin uywaywaytaqa qhawachkanalla,
larq'akunatapis para killakunataqa pichachkanalla
mana parayaku yaykuykuspa aparqunanpaq nitaq
ismuchinanpaq.

Mana killa wañuypiqa chakrataqa t'uqpinachu,
killataqa allintapuni qhawarikuna ima chakra
ruwaykunata ruwanapaqqa. Yachanallataq muhuta
akllaytapis saq'u saq'ullata akllaykunchik chayqa
manallataq sumaqta puqunchu, papata saq'u
muhuwan tarpuykunchik chayqa chhuchurallan sarariñ,
ch'usullata puqun, hinapi ni muhutapas hurqunchikchu,
chayllamanta wakin puquykunaqa chinkapun, mana
muhu kaptinqa ima puquychá muhuchan chayllawan
tarpuykunchik.



Papata tarpuchkaspa yachana hallmayta, imayna watachá kanqa chayman hina, para watapaqqa sayasqaman suk'ana, paray watapaqtaaq winkhusqanman suk'ana. Paray watapi winkhusqanman suk'aykuspa tarpuykunchik chayqa papaqa ismuykapullan, winkhusqapiqa yaku quchaykakapullan mana chiqanmanchu lluqsirqun, ahina winkhusqaman surk'ana.

Imaynata papa tarpunchik

Ñawpaqtaqa allinta allpata wakichinaman rinku. Chaymantataq papa muhuta chakra tarpuna pataman astaspa, uwiha wanutapas astallankutaq.

Tarpuya qallarinapaqqa sumaqtaraq kamachinakunku: wakin yuntata apaykachaq, wakin muhuta churaq, wakinkuna wanu hich'aq. Chaypiqa wawakuna kuraq mamakuna imapas kamachiqla kanku.

Tukuyinkutaaq Pachamamamanta qispichikuspa machana yakuta upyarispa ch'allarinku, hinallatataq kukata sumaqta akullirispa wakap siminmanpis churaykurinku. Chaymantataq yuntata wataspataq llamk'ayta qallarinku.

Q'arpa tiyachiy - Coaza

Unu qarpaman puriy kimsa p'unchaw diciembre killapi. Chay p'unchawpi watayuq mayurtumu, musuq wawa, huk yachaq, mana hinataq misa sirwiq kallantaq, kachan q'arpaman, misata tupachin, rikaruta hunt'asqata tupachin. Hinapa purín kimsa runa purín, chay q'arpaman. Hinaspataq q'arpaman purín chay kinsantin runa huk misawan, huktaq pahin, huktaq sirvicio. Hinaspataq chayan ninru quchaman. Chay ninru quchamantataq kutimun ahinata takispa:

Tanitaniwan waylla ichhuwan
wikwaschay Q'arpachayta apashanqa
wikwaschay Tanitaniwan waylla ichhuwan
wikwaschay Q'arpallata aparimunqa
wikwaschay Mana samaykuspa puririmunqa
wikwaschay Inlishallapi samaykunqa
wikwaschay Altar mayurman q'arpata tiyachin
wikwaschay Altar mayurman puririspataq
wikwaschay Musuq wawak misanman chayan
wikwaschay Chaypitaqsi kustunwita rurankun
wikwaschay Kinsallatan k'intukushan
wikwaschay Q'arpaman puriq tiyaykuchin
wikwaschay Chaymantataq purillantaq
wikwaschay Mayurdumuq misanman chayakullantaq
wikwaschay Chaymantaqsi q'arpata saqiyun
wikwaschay Chaymanta puririspataqsi.

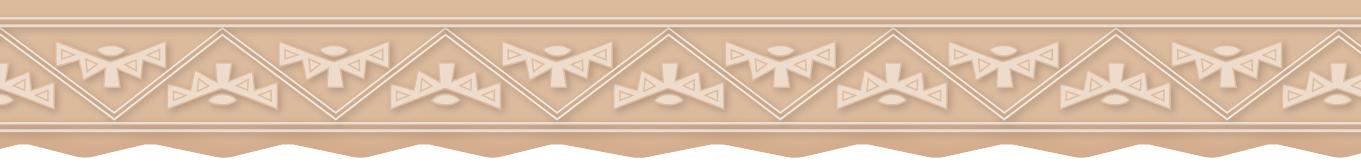
¿Imatataq rurana mana para chayaqtin?

Mana paranchu, ch'akiripun hina, ch'uwan
ch'allanayki Musuq wawaq misanpi. Musuq wawaqa
misanpi tiyakuchkan paqariqtin, mana puñuspa. Patiyu
panpapitaq pantalumninta q'inspirikuspa q'ala qunquri
qunquriyuspa tatitumanta qhari warmi mañakunku
para chayananaq. Mayurtumukunapas kaqlatataq
misankupi, kikin wasinkupi, mañakullankutaq.

Kunan p'unchawtaq Santa Barbara raymipi, watayuq
mañakullantaq, q'arpata tiyaykuchillantaq patiyunpi,
q'arpata sapa ch'akiriqtin hina, watayuqqa patiyu
pampaman hurqunqa, hinaspataq ch'uwan chayta
chuwaspa, chaypitaq q'arpa qhiparin. Phuyuykamuqtin,
chay hurqumusqanku q'arpata wasiman apaykapunku.
Hinaspataq chay q'arpamanqa kachanchis mana yanqa
kumun mayukunamanchu, quchakunamanchu. Mana
chayqa imapaqpas walinchu chayqa. Wak riqsisqa kan
ch'akipi huk phuhu. Ch'akipi mayninpi lumakunapi kan.
Chay pukyup kantunpi muyuriq waylla ichu wiñan. Mana
chay pukyu ch'akinmanchu hayq'akpas. Anchaymanta
unuta apachimunku hinan paraqa chayamun. Chay
unuqa "q'arpa" nisqapuni.

Kaqtaq chaytapis apan Musuq Wawaqa,
chaymantaqa kamachin runataqa quqawiyuqta,
alkulniyuqta, surtita kukapi qhawachin, q'ipichaq
qhawan surtita, mana kantu runachu chaymanqa
purinman, riqsisqallan, surti mayqinpaqchus kan; chaylla
purinmanqa, chaychu purinman. Ninku hinataq mana





anchaypi surti kanchu hinaqa manan chaychu purín.
Chay kaqman taripanku mayqintapas walikuspa
chaytaqa pagaspa kachanku.

¿Chay q'arpa pukyu achkhachu icha ch'ullallachu?

Mana achkhachu, riqsisqa pukyullan kan riqsisqa suyullapin tarikun. Kallantaqmi qucha ninru qucha nisqa, Anana lumapi.

¿Chay q'arpata apamuqtiykichispas mana paraqtinri, imatataq rurana?

TQ Aswan karuta ari kachakunayki. Chay qaylla qayllapi nishaykichis hina mana kasukapunchu, hina karuta purina, Musuq wawa q'alata gastutqa churanan chay q'arpaman puriqaq. Arí hina karumanta apachimuna. Chayraqmi paraqa parayta qallaripun, q'alan papa wiñayta tawa p'unchaw diciembre killamanta, enero, febrero, marzo, abril, pascua pasayta q'arpataqa kacharparipunku, sumaqta ch'allaspera.

Profesor Tomás de Villanueva, QUISPE CHUA.

Lliklla ruray

Kay llikllataqa rurankun hinantin llaqtakunapi, hinantin ayllukunapi; chay llikllatataq apanaqana wawa q'ipinapaq, kawsaykunakuna q'ipinapaq, mikhuykuna q'ipinapaq. Ichqa sapanka llaqtaq awayninga huk hina imaynas kawsayninman hina.

Patambuco llaqtapi lliklla away



Kay llaqtapiqa munayta awaytaqa atinku, llapan sipaskunaqa atinku awayta. Lliklla awanankupaq, allpa pampapi tawa takarpukunata tawa k'uchupi sayarquchina, chaymantaq awana k'aspikunata watarquna, apaqaña sutiyuq watanawan. Chaymantaq allin watasqaña kaptin allwiyya qallarina, chaypiqa munayta tupachina k'aytukunata chaytaq k'uichi



hinaraq munayta rikhurin. Asuwampas kay allwitaqa kimsata pacha rurana, iskay allwita rurana khallumpaq, huktaq tirampaq.

Away qallarinapaq “Qapachiqa Aputa mañarikuna, kuka k’intuta churaykuspa tawa raphita, sapanka awana watasqaman chaytaqa churaykukuna, munayta, allinta awanankupaq, ratu awayta tukunankupaq.

Llikllaq pallayninpipa awaykunku wasi uywakunata, sallqa uywakunata, t’ikakunata, kurukunata, llipin kawsayninkunata. Llikllakunaqa huk p’anka hinaraq sapanka pallayninkuna riman sapaka llaqtaq kawsayninkunata.

Lliklla awanankunaq sutin

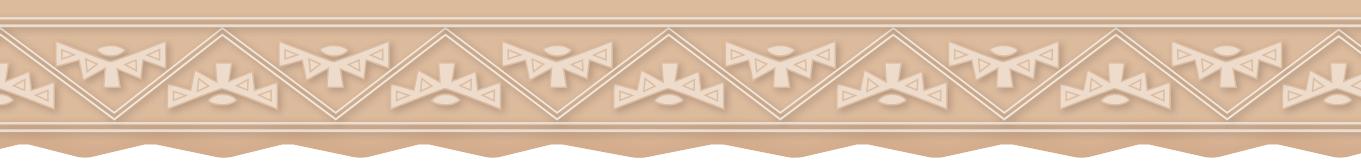
Awanakunaqa yaqa llapan k’aspikunamanata rurasqa kasqa chay k’aspikunaqa yunka uraymanta apamusqa, chay awana k’aspikunaqa riqsisqalla kan, manan llapan k’aspikunachu allin awana k’aspi ruranapaq.

- | | | |
|------------|----------------------|---------------------------------------|
| • Awa | <input type="text"/> | |
| • Luk'a | <input type="text"/> | k’aspimanta rurasqa |
| • Suquhus | <input type="text"/> | |
| • Qhiswina | <input type="text"/> | |
| • Wich'uña | <input type="text"/> | wikuña qipa chaki tullumanta rurasqa. |
| • P'itana | <input type="text"/> | hatun yawrihina brunsimanta rurasqa. |

Qapach' iqa mama

Ñawpa watakunapis huk wayna chayarachimusqa huk munay sipastas wasinman, hinaspas chay waynaq mamanqa sipaschata, mayñachá tiyaqtinqa nisqa; chay awa hinalla churarayakuchkan, ima rump'u makitaq, ima qhutu makitaq kanki, kunanqa tukusqata munani chay lliklla awata chaqramanta chayamunaypaq, tukusqata rikuya munani, nispa chinkaripun. Hinas sipasqa sinchi waqasqa tarikun; hinas payqa purisqa awaq walirikuq, hukta purín walirikuq man uyakunchu, waq wasita purín walirikuq mana uyakunchu, hinaspas sipaschaqa awana patapi mana awayta atispa waqakuchkaqtin huk munay warmi chayarimusqa wasiman, chay warmiqa tapurinsi sipastaqa imamantan waqachkanki. Sipasqa nisqa chaytukuyta suyray k'amiwan mana away atisqaymanta kunantaq awaqtapas tarinichu, chay sumaq warmiqa nisqa ama ama waqaychu ñuqa yachachisqayki, kukallata churaykuway, ichaqa achqhapachata aypuykuwanki nisqas; chay warmiqa kanman, kikin Qapach' iqa mama.

Hinataq chay sipaschaqa achqa kukata aypurisqa, chaypis sumaq warmiqa nin, kunantaqmari churaykamuy awa p'itanata, awa wañuchinata; awananpaq iskay allwinsis kakuchkasqa. Sumaq



warmiqa ninsis chay iskay khallu allwitaqa awanapaq churaykamuy, sipaschaqa kusisqa qawachkan, hinas chay warmiqa awa latupi, hinallas usarakuchkan, hinallas kukallatas akulliykuchkan, chaymansis sipaschaqa llakisqa nikun paylla, ikiraqmi kay mana ruraq, mana imaynallatapas awataqa purichinqachu nipas, hina, qilla warmipaqpis mikhunata wayk' ullasaq nispas wayk' uykukuchkan, chaymantas mikhuna wayk'usqaña kaqtin chay warmimanqa samaykuchik purisqa, hinataqsis mana kapusqachu warmiqa ni pimanpas ima qukuya atisqachu, awantaqsis p'itarkusqa, tukusqaña churarayapuchkan iskaynin khallunkuna, hinaspas sipaschaqa kusirikun, tatitumantas mañarikuspa, chaymansi paskapun awakunataqa tukuchanapaq sirapuna hina, lliklla tukusqa kapun.

Miriam Cabrera Benito.

Muntira ruray - Capachica

Capachica llaqta tarikun; Titiqaqa mama quchap umankunapi, chakinkunapi. Kay llaqtapi rikhurin chunka suqtayuq ayllukuna sutiyuq kaykuna: Llachón, Yapura, Lago Azul, Ccollpa, Miraflores, Capano, Ccotos, Siale, Chillora, Isañura, Escallani, Toctoro, Hilata, San Cristóbal, Yancaco, Capachica. Maypichus, achkha wawamasikuna tiyanku llapallanku kawsanku imaymanata, ruraspa; qhari warmi, p'achata, ruranku, munayta awanku; lliqlata, hinallataq unkhuñata, chumpita. Ichqaq rurallankutaq munay mumtirata, huyuna, chhuku, p'istu, ch'ullu, chamarra, wayta pullirata, wayta warata, imaymana p'achata ruranku. Chaymaymanta, turismo nisqa llamk'aykunapi llank'allankutaq. Chakratapas rurallankutaq, chawllata ima hap'inku uywatapas allinta uywanku.



Muntira ruray

Ñawpaqta muntirata ichhuwan rurana, hinallatataq awuhawan, q'aytuwan sirana, chaymantatataq papilpi munay qillqarkuna siq'ina, hina kantuta t'ikata, luli p'isquta imaymana munay siq'ikunata rurana, hinaspataq yana waytawan hinallataq imaymana riqch'ay ñañu q'aytuwan sirana. Kaqlataq yana waytawan imaynana tupachisqa waytillawan sirana. Chaymamantataq iskay munay t'ikachata rich'ay munay tupasqa qaytuwan rurana. Chaymanta munay sintilluta churana.

Kay muntirata ruranku tawa killapi manam utqhaytachu ruranku, imaraykuchus sasa ruray. chay t'ika mumtirata churakunku sipaskuna, irqikuna hinallataq warmikunapas. Kay mumtirayuq munayta pukllay rami killapi qhachwata tusunku; hinallataq qhatu p'unchaw t'ika muntirayuq rantikuq purinku.





Sipaskunapaqqa kay muntirata munay k'anchaq
tupaschisqa q'aytukunawan ruranku, qusayuq
warkunapaqqa, yana q'umir, chay q'aytukunawan
ruranku.

Ichqaqay mumtirata qhatunapaq ruranallankutaq.
May wak suyukunanmanta hamuq wawamasikuna
anchata kay mumtirata munanku paykuna rantikunku.

Siyli, Qutus, Llachon, Yapura, capano, chay
ayllukunapi, kay muntirayuq dunsilla sipaskunaqa
maypachachus munaqninkuwan huñunakunku, kay maki
mañana p'unchaw chayamuqtin, taytamama munayta
p'achachin; muntirayuqta, pullirayuq, huyunayuq,
chukuyuq, lliliklla q'ipiyuq munay p'achasqa ancha
kusisqa sipasqa munaqninwan huñukapunku. Ichqaqay
may ayllukunapiqa sipaspaq munaqnin pa'chataqa
apamun hinaspa p'achachin, hinaspa munay
p'achasqata apakapun.

Eva Marleni Roque Quispe.

Wasi ruray

¿Ñawpa runakunaqta imaynataq wasinku karqan?



Ñawpa kawsaypi runakunaqa, maychus atisqankupi tiyallarqanku. Aswanpas qaqta qaqata, sankhayuq urqukunata tiyanankupaq qhawarirqanku. Chay qaqaqaqakunapitaq, mach'ay qaqqawasikunata tiyanankupaq akllarirqanku. Chay mach'aykunapi rumikunawan, ch'ampakunawan hallch'arikuspa, chaqata rurakurqanku wayk'ukunankupaq, warachata puñunankupaq, p'ututa imapas waqaychanankupaq. Ahinapin ñawpa runakunaqa tiyarqanku.

¿Qhipaniqman imaynatataq wasita rurakuqku?



Qhipaniqmantaq, aswan allinta qhawarirqanku, hinataq rumimanta wasita rurakurqanku. Maykunapichus mana kanchu rumi, hinataq ch'ampamanta wasita hatarichirqanku, chaypa sutintaq "P'utuku". Kay p'utuku, Puno suyupi, Taraco sutiyuq llaqtapi kachkanraq, ichaqa manaña chaypi tiyankuchu. Kaqlataq, chay mach'aykunapas, rumimanta laqay rurasqakunapas, wasikunapas tarikuchkanraq. Chay rumimanta wasikunaqa, t'uruwan llut'asqa karqan. Qhawana t'uqutapas churakullarqankupunis; chaymanta uywa, ima runa chayamuqtapas qhawanankupaq. Punkuqa hina kicharayaqlla kaq, may mayllapi llama qaramanta ruraspa punkuta churaqku, may purispa wisq'anankupaq. Mana punkuyuq wasikunatataq, khullu rumillawan rawkhaqku. Aswanpas, wasicharqankuqa huch'uy ñañu k'aspiwan, chaqlawan, lasuwan wataspa, ichhuwan qataspa wasicharqanku.

¿Imaynataq chay adobe rurasqawan wasi hatarichiy?

Chay adobe nisqa rurayqa, kaytaqa kallarqanpunichá! Imaraykuchus ñawpa kawsaykunapiqa, imapas kaq rumimanta, hinallataq t'urumanta. Aswanpas, kay Qullasuyu, puna ayllukunapiqa, mistikuna chay adobe wasikunata rikhurichiq. Paykuna tiyaqku allin t'uruwan llut'asqa wasipi. Chay adobe rurasqawan wasi hatarichinapaqqa; pampata ukhupachata t'uqrurquna, hinaspataq hatuchaq rumikunawan churaraquna, chay



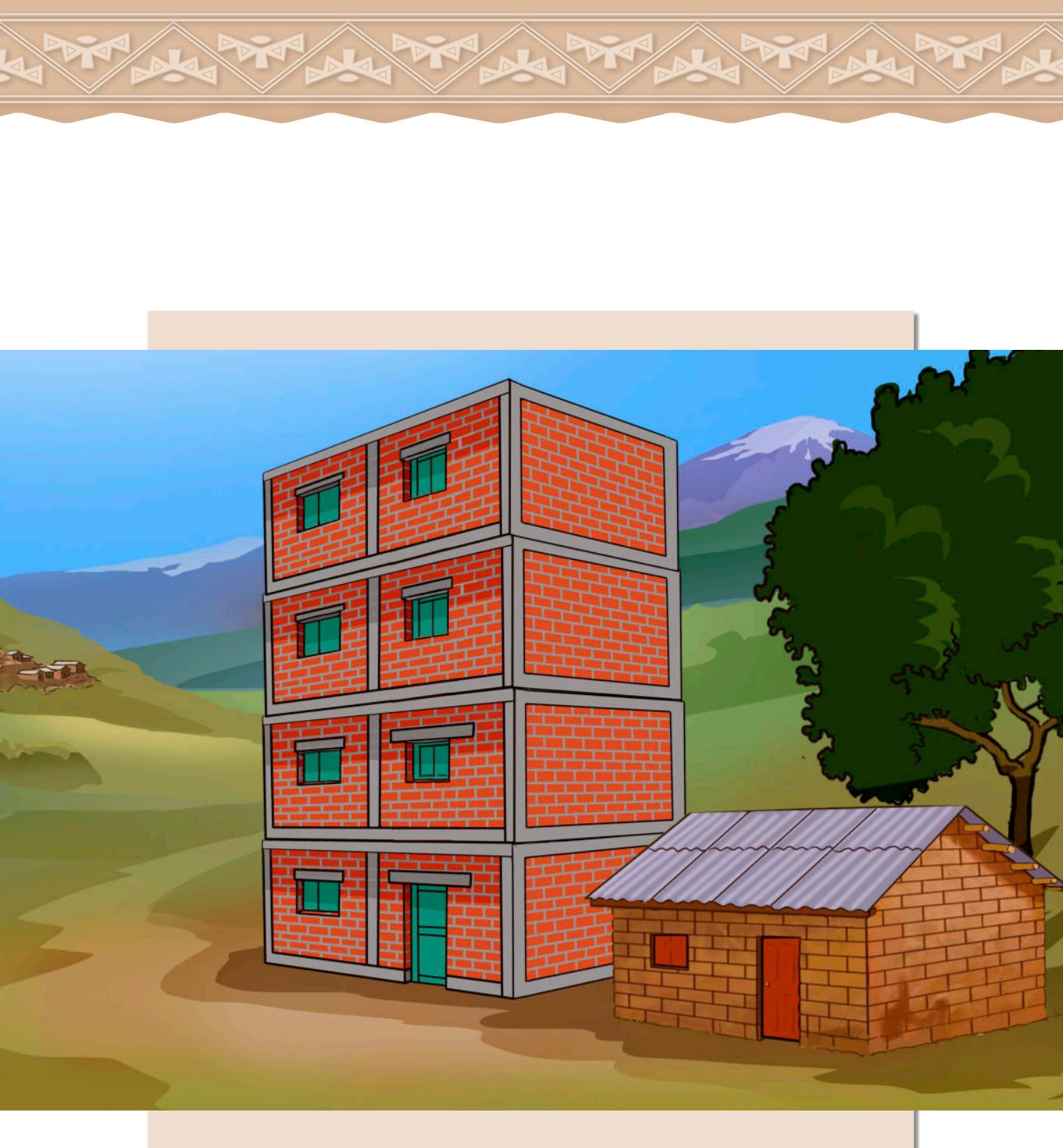
patamantaq t'uruwan churaykunallataq chaymi sutin; simintu tiyachiy. May pachachus muyuriqta rumiwan rawkhayta qallarispa, adobe rurasqawan, pirqayta qallarina. Chay aruwitaqa, pamapa uyayuqta churana, chay patamantaq, ununiray t'uru tupachisqata churaykuna aruwi churasqa pataman. Hinaspalla, laqayta hatarichina. Aswanpas punkun, wintanan hatuchaq pacha saqina. May pacha laqay sayarisqa kaptin; ichhuwa wasichana. Chay ichhuqa kanan; k'isi, mana chaytaq sikuwa. Chay ichukunaqa, manayá! Maychus atisqanpichu winan. Chay ichhuq wiñanananqa riqsisqa allpalla. Chay ichhuqa sinchi phiña, uña awuha hinaraq makitapas allakun. Chay ichhutaqa karu ayllumanta llamaq wasanpi apamuna kaq. Hinaspataq, chay ichhutaqa sikñirquna, chaytataq suq'urquna munayta, huch'uy marq'a marq'achata. Ichaqa chay suq'uqpa makinqa sinchi yawar. Chaykunataqa kuraqta ruran warmi, mana chaytaq kuraq taytakunapas. Chaykuna rurachkanankamataq, waynaniray runakuna, wasichay yachayniyuq runakunataq; laqay patapi, hatuchaq k'aspiwan, ñañuniray chaqlakunawan allwinku lasuwan wataska. Hinaspataq, chay ichhu suq'usqawan wasichanku. Qallariypiqa, allin chaqlaman wataska ichhuqa, chaymantataq, wichayman qataspa, allinta simp'aspa siqanku, kunpiru patapitaq wasichayta tukupunku. Munay lluchk'a kananpaq, huk k'aspiwan waqtarana, hinaspapas, mana wayra aparqunanpaq, lasupi iskay rumita wataska wallqhaqku. May pacha



wasichasqa kaptin; muyuriq wasi qimputa llup'arquna, chaypa sutin, "qimpuchay" Chayqa mana wayra aykunanpaq rurana. Hinaspataq llapan ukhunta, hawanta, ñut'u allin chayasqa t'uruwan llut'arquna, chaypa sutin "riwuki" Hanaqnintataq siq'akunawan wisq'arquna, chaypa sutin; "tunparillu" Tukukuypitaq, ruraq t'uruwan llimp'irquna, wintanata, punkutawan churarquna; hinataq wasi munay rurasqa ñapis tiyarkunapaq. Ichqaq kay t'urumanta rurasqa, ichhuwan qatasqa wasiqa; sinchi q'uñi, qasay killakunapipas mana sichtachu chirin.

¿Kunanri imaynataq wasi ruray kapun?

Qhipa wiñaypiqa, manañam yachankuchu adobe rurayta, ichhuwan wasichayta. Aswanpas, karu llaqtakunallapiñam, ayllukunallapiñam, wasikunata hatarichikkanku, adobe rurasqawan, wasichankuta kalamina latawan. Chaypaq, imaynas ichhuwan wasichanapaq hina; laqay patapi, madera sintakunawan allwirqunqu, chay patamantaq, kalaminawan churaspa clavo takanawan takarqunku. Chaymi chay kalamina wasi. Chay adobe rurasqamantaqa sayarichinkun, iskay pata wasitapas, chaypa sutin; altus wasi. Aswanpas, hatun llaqtakunapi, llapa runa wasita ruranku simintumanta, ladrillo kankasqawan, hirukunawan. Chaykunawan sayaykuchinku, sinchi hatun sayayninman wasikunata. Wakin llaqtakunapitaq, ispihu qispimanta, mana maypi





rikuy atiya hatarichipunku. Ichqa chay wasikuna sinchi
chiri, chay ispihu qispimantataq sinchi q'uñi.

¿Imaynataq chay adobe rurayri?

Adobe ruranapaqqa, allpata achkhata
hasp'ina, ichqa ñut'uta, mana sinchi rumiyuqta,
ch'ampankunatapas chanqarispa qutucharquna.
Chaytataqunuwan hich'arquspa q'ala chakilla allinta
sarurquna. Kuskan saruypi kachkaspa, llampuniray
ichhuta sikñiykuna, sarusqa t'uruman, chaypa sutin "mini"
chay minitaqa, adobe mana p'akikunanpaq churana.
Hinaspa, miniyuq t'uruta, aswan allinta sarurquna, kimsa
kutita ima lampawan tikrarquna. Chay t'uruqa kanan
ch'aki, ñak'ay lampawan aysarina. May pachachus t'uru,
allin chayasqa, chutarikuchkanraq hinaqa; huch'uyta
samaykuna, t'uruta puñurichina. Wakin llaqtakunapiqa,
huk tutapaqariq t'uruta puñuchinku. T'uru allin chayasqa
kaptin, adobera aysanapi adobe rurakun. Chaypaq, huk
yanapaq karitillapi t'uruta apan; chay adobe ruraqtaq
makiwan huqarispa adobera aysanaman hunt'achin,
hinaspataq unuchawan ch'aqchurispa makiwan
munayta sularispa adobera aysanata hurqurapuna,
kikinpi adobe sayapuchkan ch'akinanpaq. Chay rurayqa,
yachanapaqmi, mana yachaqqa mana atinmanchu.
Huk runa, yanapaqniyuq, huk p'unchaw, pachay kuraq
adobe rurayta atin. Mana atiqtaq, pichqa chunka adobe
rurayllata atin. Chay adobe rurasqaqa, chunka p'unchaw
ima kikinpi ch'akiran; chaymantataq sayarichina



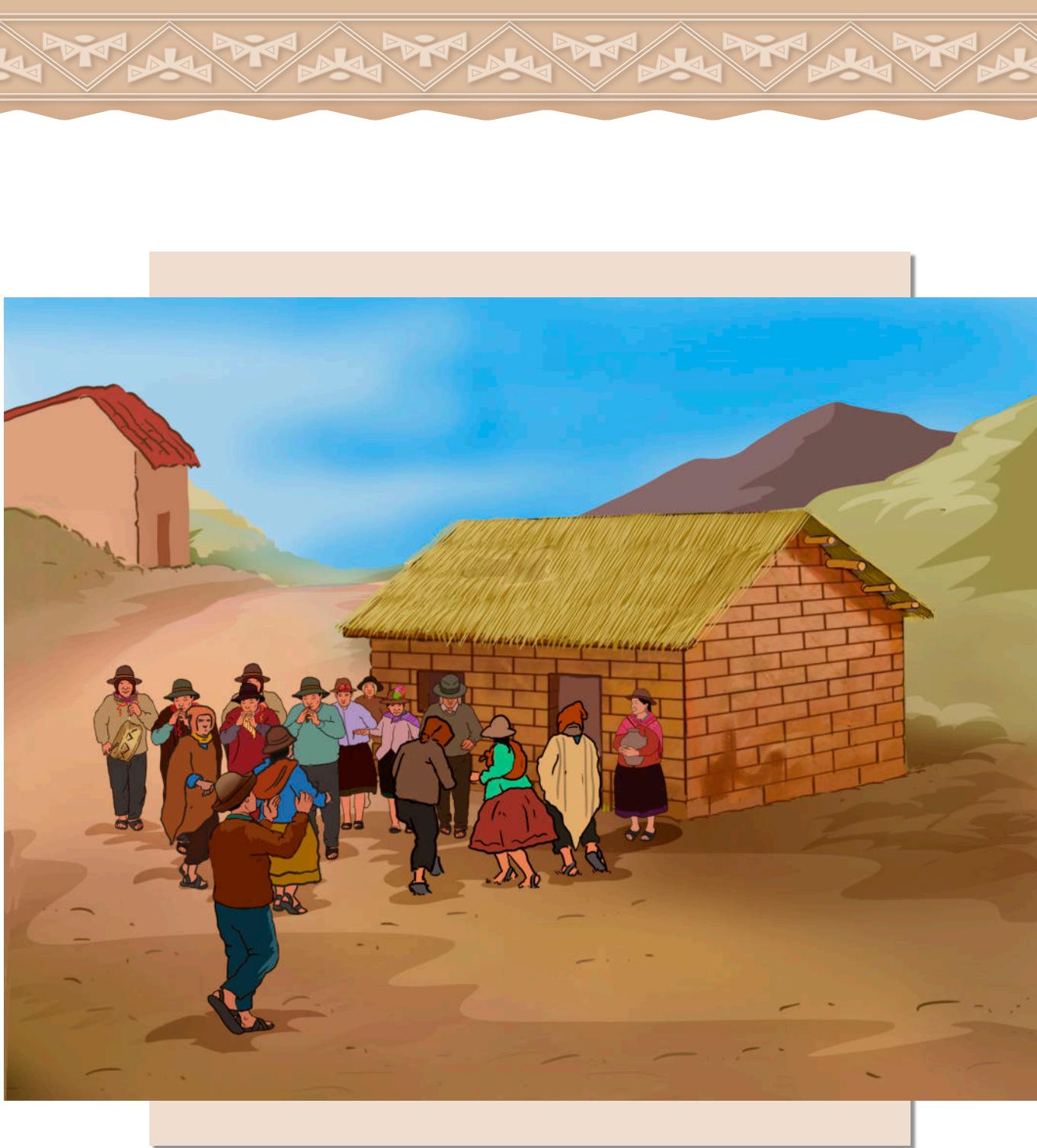


kasqallampi, chaypi huk chunka p'unchaw ch'akillantaq, hinaspataq, wachu wachuta rawkharqapuna, chaypi adobe ch'akiya tukun wasi ruranapaq. Chay adobe rurasqaqa, mana ch'ullallachu, kanman huch'uy, tinku, hatun. Huk marq'ariy imachá kanman.

¿Imaynatataq kikin wasichakuytari ruranku?

Kawsayninchik ukhupiqa, ima rurayninchikpas, kusikuyllawanpunim aparikun. Chayrayku, wasichakunapaqqa allinta kallpachaykukuna, mikhunatapas achkhapachata churarikuna wayk'unapaq. Runatapas, maestro nisqa sutiyuq yachaqta walirkamuna. Chaypaq, ñawpaq p'unchawkunaña ichhuta huñuchkaña maypichus wasichakuy kanqa chaypi. Calamina latawan kanqa hinataq, madera sintakunata ñawpaq p'unchawkunaña rantispa huñuchkana. Kaqlataq, simintuwan wasichanapaqpas, chhanqa aquta ñawpa p'unchakunaña awtupi astachimuchkana. Chayta rikuspa wasimasi runakunaqa yachanqaku, hinaspataq kikin wasichay p'unchaw hamunankupaq.

Wasichay p'unchaw chayamun hinaqa, tutamanta uywata ñak'ana, yawarninwantaq, Apukunaman phukurispa wasichana laqayta ch'allarquna. Aychantataq, wakinta wak'urquspa runakunaman mikhurquchina; chaywan kallpachaykukuspataaq, wasichay qallarinankupaq. Chay mikhuy qhipamanta, Pachamamaman churaykukuna, kuka k'intuta huqariykukuspa, winuchawan ch'allarparikuna.



Hinaspataq, allinta akulliykuna, chansarikuspa,
k'achurikuspa, asirikuspa ima. Hinataq, wasichay yachaq
tayta, llapata kamachikun; wakin wasichanapaq
k'aspikunawan allwiyya qallarin. Kalamina wasipaqtat
kaqllatataq sintakunawan takaspa allwiyya
qallarillankutaaq. Ichhu wasipaqqqa, warmi mamakuna,
ichhuta sikñispa suq'uyta qallarinku. May pacha laqay
allwisqa kaptin, ichhuwan wasichayta qallaykunku.
Pampamanta yanapaq runakuna, marq'a marq'a
ichhuta, wasi pataman chanqanku. Patapi kaq
runakunataq, ichhuta hap'ispa chaqllaman siranku,
hinaspataq wkichayman lluqsikun tukunankukama. May
pacha tukuspataq, chawpi wasipataman huk chakatata,
imaymana t'ikakunayuqta sayachinku. Uraqamuspataq,
aqhawan, mana chaytaq sirwisawan ch'allanku. Wakinqa
musuq p'achata tirantiman warkunku. Hinaspataq,
kankachuta llapamanta mikhunku. Chay qhipamantaq,
tusuya qallarinku. Chaypaq, ñawpaqta kikin wasiyuq
taytamama chakita churan. Chay qhipamantaq,
wakin yanapaqkuna, wasimasikuna tusuya qallarinku.
Tukaqninkuqa kanman, pinkillu, pitu pinkillu; mana chayta
toca disco. Chaypi, paqariq tutu kusikuymanta tusuqku.

Guillermo Valeriano Anahu

Mana riqsisqa rimaykuna

| | |
|---------------------|-------------|
| allwiy. | qaqaqaqata |
| chaqa. | qimpunay |
| chaqla. | qutuchana |
| chayachina. | rawkharquna |
| ch'ampakuna. | sankha |
| ch'akin. | sikñiy |
| hallch'arikuy. | suq'uy |
| laqay. | tawqarquna |
| llut'asqa. | tikrarquna |
| mach'ay/ qaaa wasi. | t'uqurquna |
| machkharirqanku. | t'uru |
| marq'ariy. | waracha |
| minip'utu | wasichay |
| p'utuku. | |

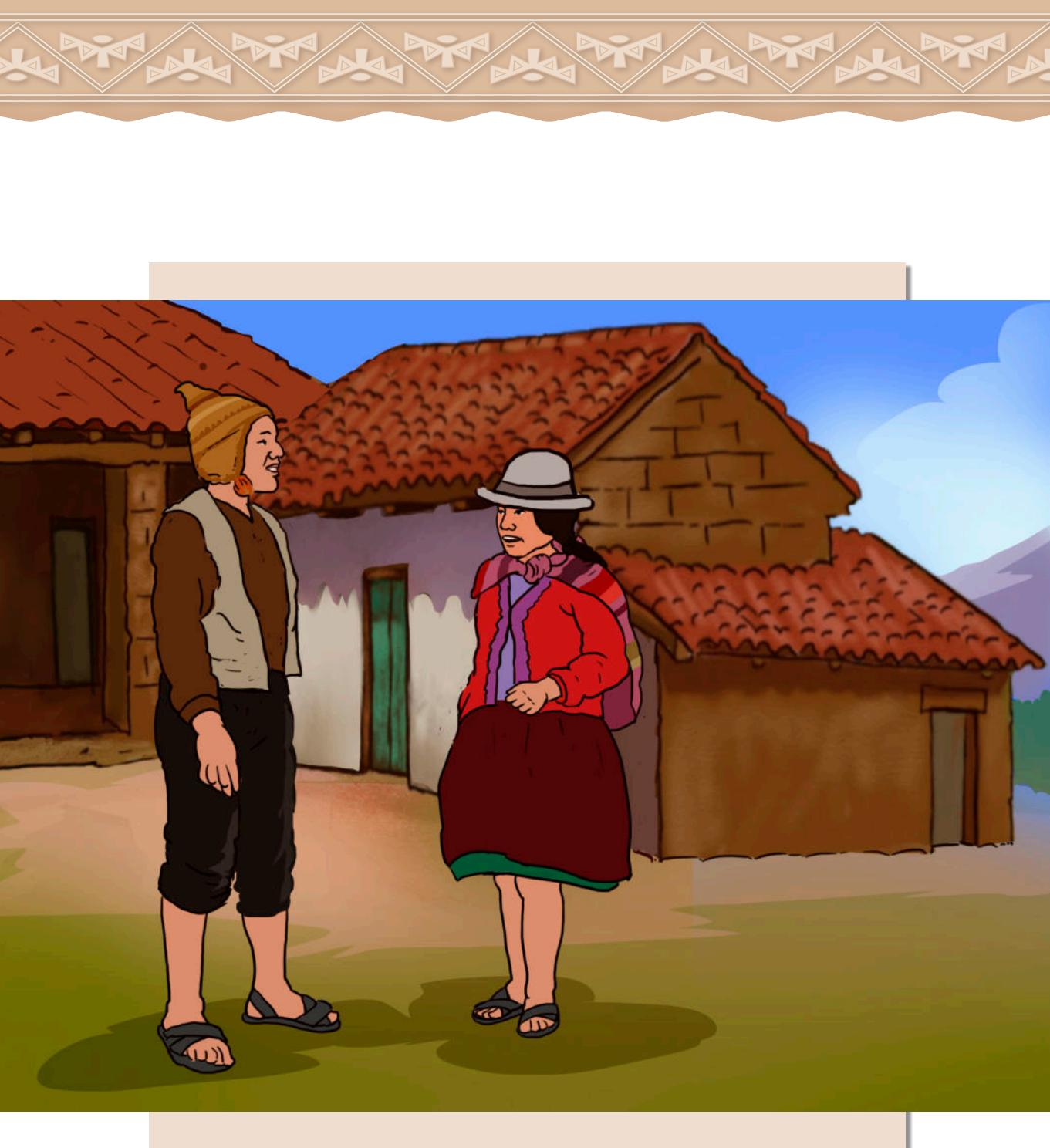
Wayna sipas wayllunakuyinin



Kawsayninchik ukhupiqa, runaqa ch'ullallan, qhari warmi. Imaynas kurkunchikpi tarikun, iskay ñawinchik, iskay rinrinchik, iskay makinchiy, chakinchik; qaqlataq kawsayninchik pachapiqa; huk qhari, huk warmi ch'ulla runaman tukunchik. Manan kanmanchu qharipura tiyay, nitaq kanmanchu warmipura tiyay. Imaynas uywanchikpas kawsan urquwan chinawan; kaqlataq ñuqanchikpas kawsanchik qhari warmi, chaymi chay chiqaq runaq allin kawsaynin. Chaypaqqa, taripananchik runa kayta, runachakuya.

¿Imaynatataq wayna sipas wayllunakun?

May pacha wayna, sipas q'ahuyan hinaqa, riqsinakuywan qallaykunku. Chay riqsinakuytaqa qallaykuna chakra ruraypi. Chakmaypi, chakmaq tumpa, mana chaytaq samaykunapi asipayanakunku, rumichakunawan chanqarinakunku. Sipaskunaqa upa upalla uyrikun, asirikullanku. Ichqa wakin sut'i simi sipaskunaqa, simimanta simi waynakunawan churanakun; may maypiqa, waynatapas upallachinraq. Hasp'iypitaq, tallminakuq tumpa aysanakunku, kharmu mikhuy uraspas k'achunakunku, sutiyanakunku. Uywa michiyypitaq, ispihuwan qhusichinakunku, phuykanakunku, wistanakunku. Qhatuman puriypitaq, rimakuspa purinku, imamantapas willanakuspa, waynaqa ima llasa q'ipintapas yanaparin ima. Aswan ñawpaq kawsaykunapiqa, unu aysana patapi ch'isinkuna huch'uyta rimarina kaq, chaypi qhipantin tupanankupaaq





willanakuqku. Maypiña tupaspapas, napaykunakuq tumpalla mat'ita hap'inakunku, k'ichinakunku; chaykunapi warmiqa p'inqarikullan. Hinachkaspalla, iskay kutini, kimsa kutinpi tupaspa; chiqaq rimayman aykunku. Hinaspataq, ima munasqanku p'achatapas, k'anchillunkutapas haywanakunku. May pachachus chaskinakunku hinaqa; chiqaq munakuy kan, sapanka sunqunkuta suwanakunku, hinaspataq, taytamamanchikman willapusunchik nispa rimanakunku. Maypiqa yuyaykunku hayk'aq tiyathapinankuta, chaypaqqa qhari warmiq makinta mañanan.

¿Imaynatataq makitari hurqumuna?

May pachachus wayna sipas allinta rimanakunku hinaqa; qhariq taytamaman, kuk tuta puririnku sipaspa wasinta, maki huquq, rimaykukuq. Chay rimaykukuyaqa, sapanka suyupi, llaqtapi, llaqtankup usunta ruranku. Wakinqa apanku mikhunata, wakintaq apanku hanku mikhunakunata, upyanata. Wakintaq p'achawan churaspa hurqukapunku. Ñawpaqtaqa, qharip taytamaman haywarin, ruyaq unkhuñapi kukata, alkulchatawan; chaytataq ch'allarparikunku Pachamamaman tukuy sunquwan. Hinaspataq munayta akulliykunku. Chaypi qhariq taytamaman, warmiq taytamamamanta rimaykun kay hinata. "Taytallay, mamallay; pampachaykuwanki, ñuqallaykun hamuchkayku, kay tutaq sunqunpi; ñataq kay wawanchikkuna rimanakusqaku, munanakusqaku;

hinaqa imanasunmantaq, paykunapura munanakuqtari, tiyachipullansuncha riki. Ichqa munanakuspaqa munanakunqaku wiñaypaqcha riki"...nispa rimaykun. Chay rimay patapi, warmiq taytamaman, iyaw nipun, hinataq ususinta allinta anyaykuspa, k'amiykuspa qhariq makinman qupun. Ichqa ima p'achallawanpas churaykuchillankupuni, muntirallawanpas, llkilallawanpas. Qhachunta, chawpi tuta urasta apakapunku, sinchi kusikuywan. Ichqa, wasiman chayachinanku, manaraq pacha paqarimuchkaqta. Hinasapas, mana tupanankuchu runakunawan, nitaq allqupas sinchita kanikunmanchu. Imaynapi chaykunaqa manapas allinchu kanman.



Sirwinakuy

¿Imaynatataq tiyathapinari?





May pachachus maki hurqumusqa hinaqa; tiyathapiyta qallarinku qhari warmi. Chaypaqqa ñawpaqta wasi rurayta qallaykunku, hinaspapas chakra rurayta, uywa michiyta, p'acha rurayta. Wakin ayllukunapiqa, llapa ayllu runa, allin kusikuywan, musuq runakunapaq chakra rurayta yanapaykunku, wasi rurayta ima. Ichqa chay ruraykuna qhipa wiñaywan chinkaykapuchkan, kunanqa pachanpampallañam tiyathapiipuchkanku, chayman hinataq pisi unayllapi, wikk'unakapuchkanku, chayqa manayá. Allin kawsaychu.

Musuq runa tiyathapin hinaqa; chaypa sutin sirwinakuy. Chay sirwinakuypiqa, lluqsiripunku taytamamankuq wasinmanta; wak wasita rurakuspa, musuqmanta hatarichinku runa kayta. Chaypiqa, qhari chakrata allinta ruran, sapa p'unchaw llamk'apakuq purín, ichqa qaylla qayllallata, mana karutaqa purinmanchu; mana chayqa, wikk'unakuychá! Kanman. Warmitaq, p'acha rurayta qallarin, ñawpaqtaqa punchu awayta. Qhariman punchuta churan, chaymi chay allin warmi. Pichus mana away yachaq, mana allin qhawarisqachu kanku. Chaymanta, qhawarillankutaq, warmiq allin wayk'wyninta. Ch'aran q'unchapi ruk'i papata chayarquchin hinaqa, allin warmi. Hinaspapas, wasi pichakuyninta, tutamanta hatarikuynin, uywa michiynta, runaqa qhawan, chayman hina allin runa kasqan yachakun. Chay kawsayninku ukhupi, qhari warmiq taytamaman yuyaykunku; wawanku hayk'aq kasarachinankuta, runa kayman taripachinankuta. Chaypaq, iskayninkumanta munayta rimanakunku, ima wata, ima killa kasarachinankupaaq allinta yuyaykunku.

Kasarakuy / runachakuy

¿Imaynatataq runachakunkuri?





May pachachus allinta rimanakunkun layasipura hinaqa; qhawarinku, ima killapi rurayta; chaypiqa qhawarinku agosto wayra killata. Imaraykuchus, chay killa kasarakuy killa, llapa llaqtap qhawarisqan, may awichunchikkunaq qhawarisqanraq chay killaqa karqan, qhari warmi tupathapinapaq. Hinaspapas, hatun taytamamata, ara taytamamata allinta qhawarina. Qharip taytamaman machkhan hatun taytamamata, warmip taytamamantaq machkhan ara taytamamata. Chay kasarachiq taytamamananqa, allin yuyaywan rimaykukuq purinallataq. Chay runakunaqa, mana yanqha runaqa kanmanchu; aswanpas allin chanin runa, allin yachayniyuq, rurayniyuq, chaninpi k'amikuy runa.

May pachachus hatun taytamamakuna iyaw ninku hinaqa; qhawarinku ima p'unchawta, imaynata aparikunqa chaykunata. Kayta atin mayqin p'unchawpas, ichaqa mana atikunmanchu *martes*, *viernes*, *domingo* p'unchawkunapi. Imaraykuchus chay p'unchawkunaqa phiru p'unchaw. Hinallataq qhawarina p'achankumanta. Wakin llaqtakunapi, ayllukunapi, kasarachiq hatun taytamama p'achata churan iskaynin ayhatunkunaman. Wakin llaqtakunapitaq, taytamama sapanka wawankupaq ratipun, rurapun. Kuraq runakuna kasarakunku hinaqa, paykuna p'achankuta rurakunku, rantikunku. Aswanpas chay p'achankuqa, kanan llaqtankup p'achan, imaynatachus llaqtanku p'achakun, kasqan musuq p'achawan churakunanku.

Chay p'unchaw chayamun hina, runachakuq qhari warmi, tutamanta, wasinkumanta, mana chaytaq taytamamaq wasinmanta lluqsinku munay p'acharqusqa, hatun taytamamaq pusarisqan. Qaylla kaptin purinku chakillapi, karu kaptintaq kawallu sillapi, mana chaytaq awtupi. *Municipio llaqtap wasinman aykunku, chaypitaq kikin alkalti llaqta kamachia tayta, imaymanamanta tapurispa, hatun taytamamaq uyarisqan runa kayman taripachin.* Tukukuypi, taytamama, llapan yawarmasikuna, wasimasikuna, kusikuymanta uqlaranku, t'ikawan ima t'akaranku. Hinataq, purillankutaq kamaqninchikman iñina wasita. Chaypiqa, taytakura misata ruran, tukukuypta kaqta, qhari warmita, hatun taytamamata tapuraspa, runa kayman chayaykachipun. Chaymanta haqayniqman, allin chiqaq runa kapunku. *Iglesia, hanaq pacha taytap wasinmanta lluqsimuqtin; tukaqkuna ch'aqwarin, llapan yawarmasi, wasimasi, munakuq runamasikuna, yuraq misturaswan, yuraq t'ikawan t'akanku.* Hinataq wasinkuman sinchi kusikuypi chinkaripunku.

Wasiqa allin hallch'asqa, limphu pichasqa, munay t'ikachasqa musuq runakunata suyan. Chayman kasarakuq runakunaqa hatun taytamamanku pusarisqa chayanku; llapa yawarmasi, wasimasi, runamasikuna; allin chayamusqankumanta uqlaykunku, chaypa sutin "Para bien". Hinaspataq, misaman chimpaykunku. Chaypipi tiyan chawpipi kasarakuq qhari warmi, paña kinrayninpi hatun

taytamama, lluq'ipitaq ara taytamama, sapanka kinraykunapitaq tiyan qhari warmip taytamaman. Llapa tarikuspa, chaypitaq Pachamamaman kuka k'intuta churaykukunku, winumantaq ch'allarparikunku, allin chayamusqankumanta. Chay pasaymanta, sumaq mikhuna wayk'usqata, llapalla mikhuykunku, mana pita wikch'urparispa, ch'ulla runahina mikhuykunku, ch'akipaypaqtaq, siwara, kinuwa aqhata upyaykunku. Chay mikuwa wayk'sqaqa, llaqtap usunmanhina, sapanka llaqtapta mikhunanqa riqsisqa. Hinaspapas, chay llapamanta mikhuypi rikhurin, alsakuy, ch'umukuy. Chaytataq wasiman apakuna, wasipi tiyaq yawarmasikunapaq, irqikunapaq ima.

¿Imaynatataq wasipi p'unchayakunku?

May pacha mikhuya tukuspa, kusikuy raymi qhallarin; tukaqkuna llaqtanku usuta tukayta qallarinku. Chay tukaqkunaqa kanku; pinkillu tukaq, pitu tukaq, phuku tukaq, wantulina qhallqaq, kurnita tukaq; sapanka runa, sapanka llayta atisqanman hina, p'uchayakun. Qallaykunku, qhari, warmi iskayllanku makimanta hap'inakuspa kusisqa tusuykunku. Chay qhipanmantaq, hatun tayta, warmi ayhatanwan, hatun mamataq qhari ayhatanwan. Kaqlataq, ara taytamamapas. Chaymantataq, tayta qhachuninwan tusun, Mamataq qatayninwan tusun. Chay qhipamantaq, llapa runa tusuyta qallarin. Chay tusuy ukhupi, hatun taytamama, ara taytamama, qullqiwan t'ipayku, kaqlataq, kikin





taytamamakunapas, wawankuman qullqita t'ipanku, imaynas atisqankuman hina. Llapa chay raymipi tarikuq runa, imas atisqankuman hina, t'ipaykunku. Chay qullqitaqa, tutaniqman apakapunku, hinataq warmi kasarakuq yuraq q'ipiñapi q'ipikusqa tusuchin. Chaytaqa hatun mama, ara mama allinta ch'allaspwaqaychapunku.

¿Imaynataq layasiy rurayri?

P'uchayayta tukuspataq; yaqa kuskan tutata puñuchipunku. Hatun taytamama huk wasiman qhari warmita wisq'apunku, chaypaq sutin "puñuchi". Chay qhipanmantataq, qhari phamilla, warmi phamilla, wila rawraywan chukchankuta kananakunku. Kayta takikuspa:

Qhari wawayuq, warmi wawayuq, layasiykusunchik,

Qhari wachaqwan, warmi wachaqwan
muqupunaykusun.

Sawsi sachatan, sawsi malkitan tarirkuchkani,

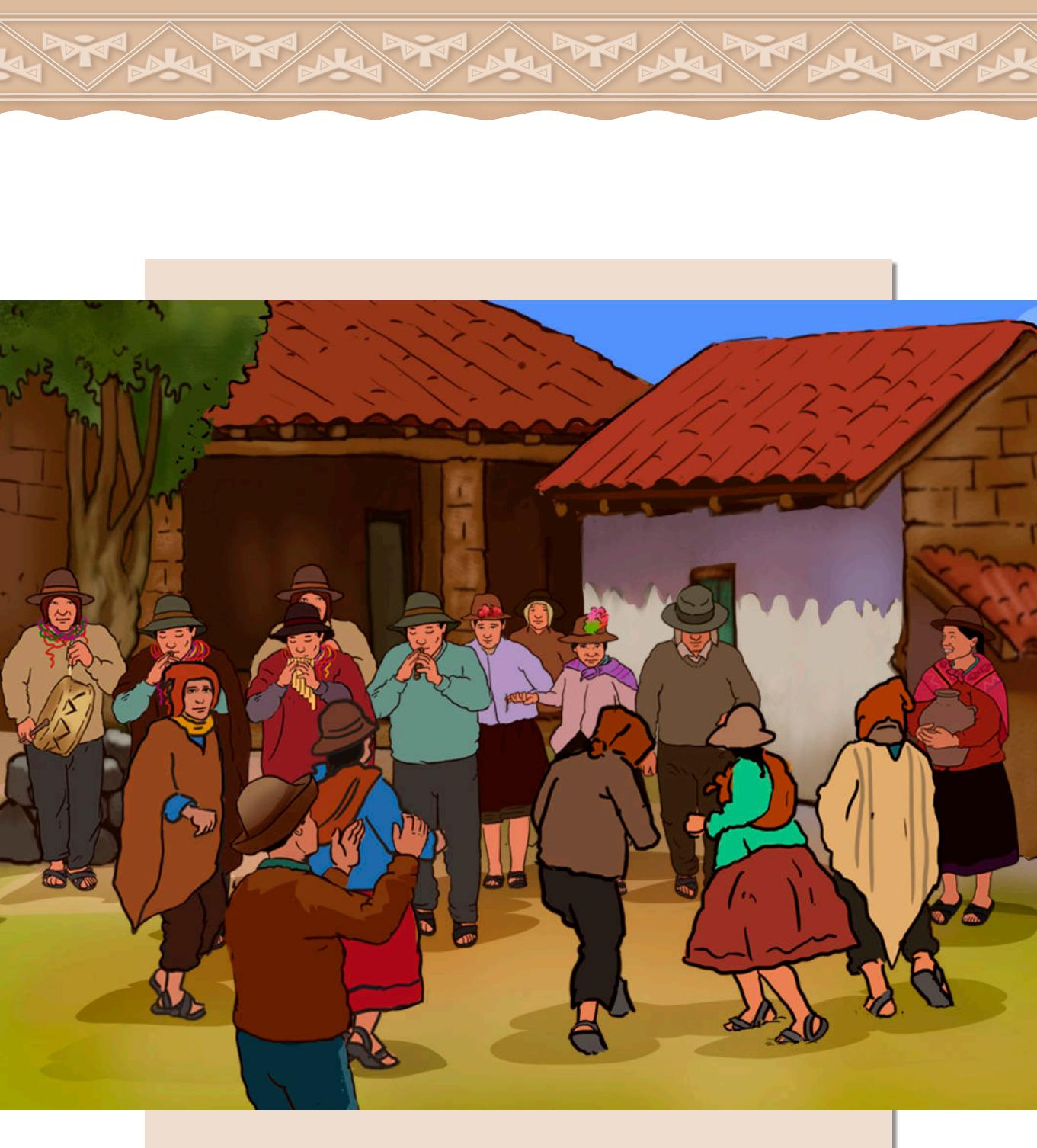
Para chayaqtin, rit'i rit'iqtin llanthurikunaypaq.

Qhachun urpitan, qhachun sipastan tarirkuchkani,

Watan, watan, q'unchay punkupi hitarayaqta.

Yastan ruphasqa, yastan kanasqa ya no hay remedio,

Qharilla kachun, warmilla kachun kusirikunapaq.





Layasi pura, muqupunanku, kusisqa takipayanakunku;
wawanku runa kayta taripaqtin. Qhipantintaq, wakinqa
wakmanta p'uchayakunku, chaypiraq qullqitapas
yupanku, ima sumaq sunqu taripachikqatapas
qhawathapinku.

¿Imanaqtintaq agosto killatari kasarakunku?

¡Ñawpa taytamamanchikkunaqa, manayá!
Ñuqanchik hinachu pachanpampa imatapas
rurarqanku, paykunaqa, ima ruranankupaqpas,
ñawpaqtaraq allintaraq yuyaykurqanku,
imatapas qhawarirqanku. Chayrayku, qhari warmi
parischakunankupaqqa, ñawpaqta qhawarirqanku,
qhari atinchu mikhuy ruruchiya, chakra rurayta;
kaqlataq warmi atinchu p'acha rurayta, mikhuna
wayk'uyta, uywa michiyta. Manaraq yachanchu hinaqa,
taytamama allintaraq yachachinan wawanman.
Imaraykuchus tiyathapispaqa, uywanakuya
yachananku, mana taytamamataqa qhawanankuchu.
Chayrayku; qhawarirqanku; wawayuq kanqaku hinaqa;
chay wawankuta mana yaraqaypi kawsachinankupaq.
Hinaqa qhawarirqanku, ima killatataq mikhuy killa
kachkan, chay killata wawaqa kay pachaman
paqarimunan. Hinaqa, llapa parischakuy munaqqa,
tiyathapinan agosto killata; chaymanta yupasqa isqun
killa, chayta mayu killa, hasp'iy killa; chhikaqa, mana
wawa mikhuymanta muchunqachu, nitaq mamapas
yaraqaypi tarikunqachu.

Pachanpampa ima rurasqamanta llaki qatikun





Ima llamk'ayninchikkunapipas ima llakipas qatiwasunmansi. Chaqay Carabaya-Macusani llaqta chhikanpi hatun llamk'ay apakuq kasqa; chay llamk'aypitaq mana ima ch'allarikuywan, pachanpampalla llamk'ayta qallaykuq kasqaku. Paykunapaqqa, imachá. Apukunaman phukurikuy, Pachamamaman haywarikuy, awichaman churaykukuy; yachayninkuman atinikuspa, pachanpampallasyá. Ima ruraytapas qallaykunku, ruraykunku.

Hinas riki, huk p'unchaw, kikin Atuqrana chhikanpi, achkha runakuna, waynakuna kusata llamk'aykuchkanku, asikuspa, chansarinakuspa, imaymana k'achukuywan. Paykunapura atipanakuspa. Chay awtuñanta, aswan kichaykuchkanku, Apuq chakinta taqmaqaspa, mikhuqaspa. Ingeniero runakunaq munayninmanhina, kapatas umalliqa kamachikuyninmanhina. Chaypis riki, Inti taytapas, kusata k'ancharimun, wayrapas llamp'uyarin; ichaqa, kuskan p'unchaw qayllachaykamuchkanñas. Hinas riki, waynakunaqa qhawarinku llamk'asqankuta; chay awtuñan k'uchumanta taqmaqasqa allpa, achkharaqsi mayuman hich'aykunankupaq kachkan. Hinas, huk llamk'aq wayna, llamk'aqmasinkunata rimaykun kayhinata: "wawqimasikuna; hatun samaypaq, kay llamk'ananchikta tukuykurqusunchik; hinaspataq imallanchiktapas mikhuykarqamusunchik" chaypis wakinkunaqa, iyaw ninku. Arí tukuykurqusunchik, chhikaqa atipanakuyman aykusunchik; qamkuna chay allpa muntunta tukurqunkichik, ñuqaykutaq kayta tukurqusaqku,

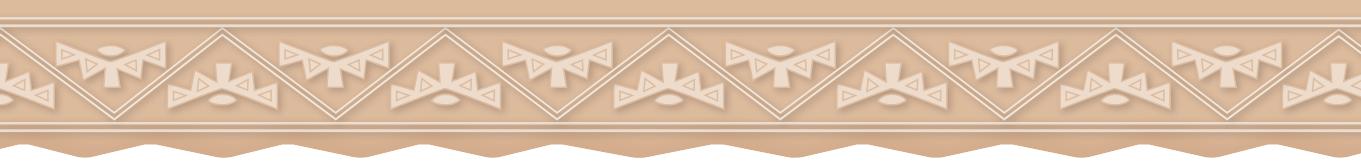
pichá! Atiparqunqa chay allin kallpayuq qhari kanqa; nispa kusisqa chaqwaykunku. Hinas, waynakunaqa, kusisqa llamk'aykuchkanku, sapanka t'aqapi huk karitilla tanqaq, hukkaqnintaq, lampawan karitillaman allpa churaq. Hump'ipas pataraq, phawa phawarispa, wahanarikuspa, chansanarikuspa, llamk'ayninkuta tukuchaykuchkanku. Kuka akullisqankutapas pisimanta pisi, wikch'uchkanku, pisillañas tukunankupaq kachkan.



¿Imaynatas chay llaki taripaq kasqa chay llamk'aq runata?

Chaypis huk kapatas kamachikuq runa, chimpaykamun, huch'uy phiñarisqa, k'amirikuspa nin: kay kamachu mana tukunkuchik, usqhayta samasunchik nispa; chaypis huk karitilliru waynata nin; awir ñuqaman mañariway chay tanqanaykita, ñuqa yanaparisqayki, sayk'urunkichuhina; nispa payqa, hunt'a allpa q'ipiyuq karitillata, tanqarin tukuy kallpawan, karumanta phawarichin; hinataq karitillaqa saltu ranraman chinkaykarqapun, tanqaq runatawan aysaykarqapun, hatun mayuman. Llamk'aq waynakunaqa manas chay ratu qhawarisqakuchu, paykunaqa, aphan lampawan allpa puchuqta pichathapichkanku, k'amita manchakuspa. Huk qhawarinankupaq, mana imapas kapunchu; chaypis huk t'aqa llamk'aqmasinkunata, nin; maytaq kapatasninchik, karitillantin mana kapunchu nispa; hinas huk kaqnin, mancharikuywan nillantaq, maytáq! Maytachu pasakun nispa; hinas, tawamanta allpa hich'asqanku chhikanta qhawaykunku, chaypis sut'i llusk'aykusqa kapuchkasqa; astawan urayta qhawarinankupaq, hatun mayuqa karitillata apaykapuchkasqa. Hinas, mancharikunku, qaparinku maymi kapatasninchik, mayu apaykapuchkan, yanapariwayku, nispa phawarinku, mana imapas kapunchu, mayulla sinchi achkha unuyuq, patantinraq qaparikuspa manchay, manchayraq lat'aykuchkan.

Hinas llamk'aqmasikunaqa, sinchi llakikuypi tarikunku, maypichá! samanankupas, qharmunku mikhunankupas,



chaqayman, kayman phawaykachapuchkanku, wakin mayu patanta, ichapas imaynapi rikurquyman nispa, wakintaq, kuraq kapataskunata machkhaspa, chay llaki willanankupaq. May pacha tupachinku hinataq, sinchi llakikuywan willanku; kunanqa imaniwaq kuraq tayta; kapatasniykun saltu ranrata halaykarqapun, allpayuq karitilla aysaykarqapun nispa. Paykunaqa, kaqratu, silularmanta willanku, Ingeniero kamachikuqkunaman, kikin empresa Intersur chhikanpi munayniyuqkunaman ima. Chay kamataq, llamk'aq runakunaqa, paykunapura imaymananpanmanta rimaykuchkanku, chaninta mana chaninta, tapunarikuspa, willanarikuspa. Ichaqa, Tayta inti ratu phawaykamuchkan, ni ima ruraypas kachkaqtin, yana phuyu allin llimp'uta hunt'arqamun, aswan ch'isiniqtataq unu para hap'ichin.

Qhipantin, taytamaman sinchi llakisqa rikhurimun, waqakuspa; maymi waway, imallam millp'urqun, imallam aparqun nispa. Kikin halaykusqan patapi, wakin munakuqninkunantin, tiyarinku, kukallankuta akulliykunku, waqarikunku; "Nichkallayki waway, millaytam musqukuchkani, allin yuyaywanpuni puriykachakunki, nichkallaykiiii!, imanaqtinmi mana kasuwarqankichu..." nispa mama *Elena*, sunqu nanayta waqarikun. Chaykama, wakin runa masikuna, kikin empresa Intersur, churamun runata, paykuna, huñuykukunku, hinaspataq; mayu uray maskhayta qallarinku. Ichaqa, wakin yachayniyuq runakunaqa rimarinku kayhinata:

Hinallachu qallarinqaku, pachan pampallachu
puririnqaku, hayk'aqpas manan tarinqakuchu.
Kayqa manan pukllaychu, kaykunataqa rurana
Pachamamaman churaykukuspa, Apunchikkunamanta





mañarikuspa; paykunaqa kawsanmi. ¡Paykunayá! Kay llakikunata mink'amuchkan, imanaqtintaq imaymana llakikuykuna qatichkawanchik; Ingeniero runakunaqa manayá! Chaykunata yachanchu..." nispa, sinchi llakisqa rimaykamun, umallanta kuyurichikpa, llamk'ananman chinkaripun. Chiqatapunitaqsi chay Empresa Intirsurpi llamk'ay umalliqkunaqa, hawa larumantakamas kanku; yachayninkuman atinikuspa, pachan pampalla imatapas rurarinku, ima llakiña kaqtinpas, paykunapaqqa, "casualidad, coincidencia, desgracia, ..." chayrayku kay llakipas paykunapaqqa, mana imapaschu, ni rimapayasqaykitapas uyarparisunkikuchu.

Chay p'unchaw, machkhaq runakuna mana imatapas tarinkuchu, taytamamallam puriykuchkan sinchi waqaspa. Qhipantin wakmanta machkhaq puririllankutaq, mayu chinpa, kay chimpa, wahanariskuspa, hatuchaq k'aspikunawan t'uqsispa, may karu uraytañas puriykuchkanku. Hinaspalla, Ollachea llaqtamanpas chayarqapunkuñas. Hinashutinpunku mana imata tarispa. Taytamamanqa, wakmanta machkhasunchik wawayta, nispa waqaykuchkan. Hina wakmanta machkhayta qallaykullankutaq, manas parapas parachu, chiripas chirichu, yaraqaypas yaraqaychu. Kaqtas mana imatapas tarillankutaqchu. Manapuni imatapas tariqtinku, Empresa Intirsurqa, nin, mana imapas kanchu, yanqha llullakuchkankichik, chay waynaqa



manachá! Halaykurqanchu, maytachá pasakun, ima munaqninwanpaschá waynaqa chinkarquku ... nispa, taytamamanta phiñarikun. Manañas pipas machkhay yanapaq kapunchu, paykunallañas waqakuspa mayu wichay, mayu uray maskaykuchkanku.

¿Mama Elena imatataq musqurqhuqkuq kasqa?

Hinas, huk tuta musquyninpi, mama Elenataqa, huk awicha rimapayaykusqa kay hinata: "Mama, amaña sinchita waqaychu, churiykiqa allin pakasqa kachkan, imallatas yuyariwankiman hinaqa, rikhurichipusqaykim" nispa rimapayaykuchkasqa; chaypi mama Elenaqa, rikch'athapirqun, hina qusanta rikch'achin, "yaw runa rikch'ariy, wawanchikqa allin pakasqas kachkan, huk awichas pakachkan, ichaqa imallatas haywarinatas munachkan, imanasunmi" nispa, waqaspa qusanta anyaykun. Hinas allinta rimanaykukunku. Chhikaqa, haywarinatachá munachkan, ichapas, manapunitaq imallatas Pachamamamanchikman haywarikunchikchu, chaypaschá wawanchikta mana tarichkanchikchu. Chhikaqa machkhamusun allin misa haywaqta, paypuni allintaqa awichaman haywarinqa. Nispa chinkarinku misa haywaq tayta machkhaq. May pacha tarirquspa, allinta qhawarichikunku kukata; chaypi, yachaq taytaqa k'amiripun wañuqpa taytamamantaqa; "Imanaqtin qamkuna mana pachamamaykichikta yuyrikurqankikchu, qamkunaqa pachanpampalla imatapas rurasqankichik; chayrayku munasqa churiykista







qichusqasunkis. Kunanpas astawanmi llakiykuna qatisunkiman, qamkunatapas mikhuya atisunkismanmi” nispa qhawaq taytaqa rimaykun. Hinas huk tutaq sunqunpi, puririnku, kikin atuqnanra chakita, chaypitaq, kuskan tuta urasta, tukuy sunquwan misata pasachimunku. Wasiman kutimuspataq, Yachaq taytaqa, wakmanta kukata qhawaykun; hinas nin kay hinata: “Allintam haywakusqanchikta Pachamama chaskiykuwanchik, kunanqa wawaykita kacharinpunqa, paqarin pacha tarikapunkichik; ichaqa, qhipaniqman, huktawanpuni haywarinata munanqa, mana chayqa, wakmantam ima llakipas qatisunkichikman” nispa yachaq taytaqa tukuchaykanpun.

¿Imaynatataq wawanta tarikapuq kasqa? Chay kaptinqa, iskay runata walirkuspas, allin mikhunata apaykukuspa, kukata akulliykuspa, alkulchawan ch'alarikuspa, qhari warmis puririnku wawanku machkhaq. Qallaykunkus kikin halaykusqanmantapacha, allin k'aspikunawan t'usqispa, kay chimpa chaqay chimpa, ñachu tarisaqku nispa. Mama Elenaqa pata ñamnintas purichkan, mayuta qhawaspa, rikurquy, rikurquyllaña. Kuskan p'unchaw taripaypis, payqa, yanaqaqa sutiyuq hatun sankhap chakinpis, churinmanta waqarikuspas tiyarikun; hinas chimpa urquta qhawarin; waqay waqay ñawiyuq, chaymantas, q'umir intiru p'achayuq warmi uraqamuchkasqa, hinas waqay ñawinta picharikuspa, allinta qhawarinanpaq, mana imapas kapunchu; hina



mayuta qhawarinanpaqtaq, huk munay yuraq
p'achayuq warmis mayuman chinkaykarqapuchkasqa,
chukchantaqsi yana chusi chanqaykusqa hinaraq
unuman chinkaykarqapuchkasqa. Hinas, imatataq
rikuchkani nispa mancharikun, allintas waqay ñawinta
picharikun, hinataqsi imapas mana kanchu.

Chay ratus, mayupi machkhaqkunaqa, mayuman
urmaykuq waynata tarirqusqanku, hatun qaqa k'akllupi
winarqusqas kachkasqa, hinas, mama Elenataqa,
wahakunku, “*Mama Elena!*, kaypin wawanchik
kachkasqa, kunanqa tarirquyku, usqhayta uraqamuyyy!”
nispas Tayta Florencia, waqay waqay ñawintin wahakun.
Chiqatapunis, yachaq taytap siminmanhina, kikin
p'unchaw, chay urallapis tarirqunku. Ichaqa, paykunas
chayllapi tukupunku, manas yachaqpa nisqanta
yuyapusqankuchu, payqa nirqansi, chay qhipamanqa
wakmanta haywakullankistaq Pachamamanchikman
nispa; chayraykus, aswan qhipaniqman, mama *Elena*,
wañukapullantaq.

Guillermo Valeriano Anahui.

Qhatupi chhalanakuymanta





Kawsayninchik ukhupiqa manan sinchi qullqi
apanaqayqa kaqchu; imaraykuchus sapanka rura yachaq,
imaynas mikhunanku tariyta, imaynas p'achanku rurayta,
imaynas unquymanta hapikuya. Aswanpas puriqli wak
llaqtakunata, ayllukunata wak mikhuna chhalaq, ima
pachakunapas, hampikunapas chhalanakuy.

May llaqtakunatataq chhala ruraq puriqli? Sapanka
llaqta puriqli wak llaqtakunata, mikhuy rurasqanku
apaykusqa, ima kawsayninkupas apaykusqa. Kay
Qulla suyu llaqtamantaqa puriqli, chala llaqtakunata,
arusman, misk'i rurukunaman, winuman. Yunka
ayllukunatataq puriqli kuka raphiman, imaymana sach'a
misk'i rurukunaman, hampikunaman ima. Chaqay Inka
runakunaq llaqtantataq, saraman, triguman puriqli. Kay
llaqtamantataq apaqli, ch'uñuta, murayata, qañiwata,
kinuwata, uywa willmata, aycha ch'arkita, t'urumanta
rurasqa kawsaykunata ima apaykusqa puriqli, achkha
llamapi, mana chaytaq kawallupi, mulapi. Chay
puriykunaqa apakuq, mayqin killakunapichus ima
mikhupas huqarikun chay killakunapi. Markapata aylluta
saraman purina kaq julio killata, imaraykuchus, chay killata
chaqay qispikanchik llaqtapi sara tipiy apakun. Hinallataq,
hawa llaqtakunamantapas, kay qulla suyu hap'iymen
hamuqli, mayo, junio killakunata, imaraykuchus, chay
killakunata papa hasp'iy apakun kay llaqtanchikkunapi.

¿Imaynatataq chay chhalatari ruraqlu?

Chay chhalakunapiqa mana kaqchu qullqi, nitaq
sinchi q'utunakuypas, suwanakuypas kaqchu. Sapanka
llaqtapi, ayllupi imaymana ruraykuna kan. Puna ayllupi,



uywa michina, pauchcha mirachina, llama michina.
Hinaqa, chay runakuna purínu maypichus papa hasp'iy
apakuchkan chay aylluta; uywa willma apaykusqa,
chicharun, wira, untuwira, aycha, ch'arki apaykusqa.
Hinallataq, llamanpa wasanpi papa astapakuq. Sapa
chunka kustal q'ipisqanmanta, huk llama q'ipi papa
chaskina. Kaqlataq, huk pauchcha phakan aychamanta,
huk hatun tupu kustalpi papata chaskina. Huk uha willma
q'iwi, pisi q'ipirikuy papapaq. Kaqlataq, Markapata
llaqtata purina sara tipiy killata, sara mama chhalaq.
Sañu mankata chhalamun, t'iyo sarawan p'ukchisqa kikin
mankapi. Hinallataq apana uywa willmata, k'ispiniuta,
qañiwa hak'uta. Chaykunawan sarata chhalamuna.
Yunkamanta lluqsimunku hinataq, imaymana misk'i ruru
apaykusqa, qura hampikuna apaykusqa, chaykunawan
papata, uqata, ch'uñuta chhalallankutaq. Aswanpas,
karu llaqtakunataqa purina kaq, kimsa, tawa puñuypi,
achkha llamapi mana chayri, imapitaq kawsaykunata
apawaq. Chaypaq, kanallanpuni uywaqa.

¿Qhipa wiñaypi imaynatataq chay chhalata ruranku?

Qhipa wiñaypiqa pisiyapunña chay karu llaqtakuna
chakipi, llama qatiyqusqa puriy. Imaraykuchus, awtu
rikhuripun, hinaqa chay awtupi ripunku. Hinaspapas
qullqi rikhurinpun, chay qullqiwan rantikapunku. Ima
llamk'aykunapas qullqipaq kama. Chaymantapas,
chay chhalana kawsaykuna, manaña kikin runanpaq
makinmantachu chaskina; chaytaqa wak runakuna,
comerciante nisqa sutiyuq achkhanpi rantipun,
hinaspataq pay, chay mikhunata, hampikunata, imas





rurasqa kawsaykunata qhatupun, chaytataq runaqa
qullqinwan rantikapun. Hinasapas, hatun llaqtakunapiqa
hatun qhatuna wasi kicharikapun, huch'uy llaqtakunapi,
ayllukunapitaq qhatu rikhuripun. Chayman llapa
runa purinku rantikuq. Aswanpas, mana qullqiyuq
runakunataq; apachkankuraq pisi pisinpi kawsayninkuta,
mikhunankuta, llaqta mikhunawan chhalakunankupaq.
Ichaqa, kay qullqiwan chhalakuypi, rikhurin chay ch'utillo,
walansa; chaykunawan tantiyanku imaynas kasqanta,
hayk'a liwra, kilu kasqanta; chayman hinataq qullqiwan
chalanankupaq.

Puno llaqtapin sapa sábado p'unchaw hatun qhatu
apakun. Chaypim tukuy ima rantinapaq kan. Warmipas,
qharipas, hatunpas, huch'uypas, qhapaqpas,
wakchapas, hawa runapas, llaqta runapas, llapanmi
rinku.

Rantikuq riqkunapas wayaqayuq, llikllayuq, isankayuq
ima; qatuqkunataq runa runapi qatusqanpa sutinta,
chaninta qaparisspam munachikun.

P'achakuna, uywakuna, rurukuna, mankakuna, tukuy
mikhuykuna ima rantikunapaq kan. Chaykunatam karu
llaqtakunamanta Sicuanimanqa apamunku.

Warmikunapas imaymana mikhunakunata wayk'unku.
Kanmi: Tarwi uchu, runtu phasi, qapchi, ulluku uchu,
lawakuna, challwa tiqtispa, quwi kanka, imaymana
mikhunapaq wayk'unku, upyanapaqtaq: aqha, yuraq
aqha, kulakunapas kan.

Guillermo Valeriano Anahui.

Para chayamunanpaq sananpakuna





Wiraqucha Dionisiowanmi mana para
chayamusqanmanta rimachkarqayku. Chayqa, pacha
sananpakunamanta tapuykuyta munachkarqani.
Hinaqa, chayllaman khallwakuna hanaqpachapi
phalasqa rikhurirqamunku. Wiraqucha Dionioqa, chayta
qhawarispaqa, anchatas kuirikuspa nin -jichaqa
kunanqa paranqan! –ari, chay tutaqqa chiqaqtapuni
paraykamuy.

Hinallataq, wiraqucha Dionisioqa uña uwihakunata
huñurquspa qatinakusqanta, kusisqa kachkankumanhina
phawana kasqanta rikuspa wakmanta nillantaq -
jimanam llullakuchkanichu. Uywakuna pukllasqanata
qhawaychis. Paranqapunim! – ari chay
p'unchawmantaqa para qallarinpunim.

Puquy killapi paraymanta





Kawsayninchik ukhupiqa riqsinchik; wata, kinray, killa,
p'unchaw. Huk p'unchaw, iskay uyayuq; p'unchaw, tuta.
Kaqlataq watapas iskay kinrayniyuq: puquy, chirawa.
Puquy paray kinray, chirawataq qasay kinray. Kaqlataq
k'anchayninchikpas iskayllataq; p'unchawtaqa
k'anchamun Tayta Inti, tutataq k'anchamun mama
killa, ch'aska, quyllur, paykunapas iskayllataq. Hinaqa
kaptinqa, ima kawsayninchikpas iskaymanta iskay
purinku.

Chirawa kinrayqa qallarin, abril killamanta, yaqapas
noviembre killa kama. Puquy kinraytaq qallarin yaqapas
diciembre killamanta, marzo killa tukuy kama. Chay
ukhupin, paraqa allinta paran allin wata kananpaq,
muchuy kananpaqtaq ch'akiripun. Puquy kinrayqa
qallarin chikchiwan, q'ihu q'uwan. Chikchi taytaqa
chayaykamun, sinchi phiñasqa, urquntin, q'asantinta
warak'akuspa, may maypiqa, runata, uywata ima
hap'in. Ichaqa chay chikchiqa rikhurimun kuskan
p'unchaw pasayllatapuni; hinaspapas rikhurimun
urqunta q'asanta yana phuyuwan p'istuykusqa. Ima
ruraykunatapas thawakachispa, may puriqtunatapas
sayachispa.

Ichaqa, chay chikchiqa kanman uyariq
runahinas. Karumanta hamuq chikchitaqa, chirawa
wawaqa phukuspa kutichiyta atinmansi; aswanpas,
kay pachaman paqarimuq runataqsi, aswan





wahanman. Imaraykuchus chikchiqa ninsi, masiy runa wahamuchkawan nispas aswan kusisqa chikchiqa chayaykamun. Hinallataqsi, millay t'uqwaqmantapas chikchiqa ayqikunsi, puquy hisp'aywan ch'allasqamantapas ayqikullantaqsi. Hinaspapas, chikchiq churinga kallantaqsi, paypa sutinqa; ch'ririhi. Kay ch'iririhiqa mana t'uqwaspallas chayamun. Hinaspapas kay ch'iririhiqa, taytanpa qhipallantapunis purinman, may mayllapis sapaqa purín, ichaqa t'uqwayninqa samp'a niraylla.

Enero wata qallariytaqa, aqarapi mamañataqsi chayamun, paypas kaqlataqsi ususinkunawan purillantaq, chay ususinkunaq sutinqa iphu para, unu para. Kikin Aqarapi paraqa, sinchitas paraspacha parallantaq, rit'i ykunankama. Aqarapi mamaqa, chikchimantapas aswan phatutas rit'in, kaqlataqsi, paraspapas paran huk p'unchaw ch'isiyaq, iskay p'ucnhaw ima. Chikchiqa, huk ratulla chikchirparin. Ichichaqa kay paraykunaqa, sut'i rikhurin puna ayllukunapi, mana yachakunchu yunkapi nitaq chala llaqtakunapipas. Chaykunapiqa riqsinku unu parallata.

Ichichaqa, kay para kaptinmi kay pachapi kawsayninchik kan, mana chayqa manachá manachá imapas kanmanchu. Para kaptin, chakra munayta wiñan, urin, uywapaqpas hinantin urqukunamanta unu pukyu lluqsimun, larqhakuna achkha unuyuq phawarin,

mayukuna, quchakuna imaymana unu uywakunapaqpas
ch'uyaraq rikhurin. Kaqlataq, kuraq uywakunapaqpas,
q'achukuna wiñarin, chayta mikhuspataq uywaqa
munayta mirarin. Kaqlataq, chay aqarapi para, pauchacha
uywaq willmanta aswan k'ukuyachin. Hina kaptinqa,
paray wata kaptinqa, kusikuy wata, allin mikhuy wata.
Mana para kaptintaq muchuy wata.

“Paraqa allin kawsaymi”



Ayanchikkuna yupaychay



Kay todos los Santos sutiyuq p'unchawpiqa, hinantin suyupi, llaqtapi, ayllupi wañuq yawar masinchikta yuyarillanchikpuni, ima raykuchus kawsayninchik ukhupiqa chay wañuq runakunaqa manas wiñaypaqchu chinkaripum, aswanpas sapa watas kutimuy, imaynas inti, killa, tiqsi muyuntinpi muyuylla muyun, chay hinas wañuyninchikqa muyuylla muyun mana wiñaypaq chinkarispa.

Aswanpas sapanka suyupi, llaqtapi, ayllupi kay todos los Santos p'unchaw yuyariytaqa imaynas llaqtankuq usan, imaynas llaqtankuq yachaynin, kawsaynimman hina ruranku.

Kay qulla suyu hap'iypiqqa iskay p'unchaw
wañuqchinchikkunataqa tukuy sunqunchikwan
chaskiykunchik.

Nawpaq p'unchawqa kawsaq runakunaq
p'unchawnin, qipantintaq wañuyninchikkunaq
p'unchawnin.

Almayuqkuna ñawpaq p'unchawkunamantaña
risachinankupaq qipichakunku, papata, ch'uñuta,
kinuwata, aychata, qañiwata, aqhata, imaymana
mikhuykunatawan.

Ayllu runakunan watan watan hina almankuta
yuyarinku, wañusqan p'unchawmanta kimsa
wata hunt'anankama, chay 'costumbre' ñawpaq





runakunamanta pacha apakun, chaytataqmi, kunan
timpu ayllu masikuna, runakuna kaqta purichikkanku.

Qallariy p'unchaw noviembre qillapi, yawarmasikuna
huñuchakunku almayuqpa wasinpi, qhari, warmi.
Qharikuna aya p'ampana kanchata, tultu ruraq
purinku. Warmikunataq mikhunata wayk'unku, tultu
turaqkunapaq.

Tultuta ruraspataq, wasiman mikhuq kutinku,
mikhuykuspataq qallarinku, kinuwamanta muthu rurayta,
turtillata, kañiwatataq warmikuna hank'anku, wakin
qharikunataq hak'uta qhunanku.

Kuskan p'unchawta tultuta paskaranku, hinaspa
wasiman apapunku, chaypi tómbola armayta qallarinku,
chay mikhuy wayk'usqankuwan, chaymantapas
muthu, tortilla, kañiwa hak'u, t'anta wawa, imaymana
rurasqankuwan, tómbola pataman churank, kaqlatataq
wakichikunku, kuskan tutu Rosario risachinankupaq.

Qhipantin p'unchaw wayk'ukunku almakuna
kachanparinankupaq. Wakllatataq chawpi
p'unchawta risaykuchinku santo rusariwan, imachuk
mikhun churasqankuta qipichaykunku risaqqunaq
apakapunankupaq.

Chay pasaymanta llapan yawarmasikuna aya
intiru patata, t'ikakuna churaq purinku, anchaypi
tukuchakapun kay todos los santos costumbre nisqata.



CARTA DEMOCRÁTICA INTERAMERICANA

I La democracia y el sistema interamericano

Artículo 1

Los pueblos de América tienen derecho a la democracia y sus gobiernos la obligación de promoverla y defenderla. La democracia es esencial para el desarrollo social, político y económico de los pueblos de las Américas.

Artículo 2

El ejercicio efectivo de la democracia representativa es la base del estado de derecho y los regímenes constitucionales de los Estados Miembros de la Organización de los Estados Americanos. La democracia representativa se refuerza y profundiza con la participación permanente, ética y responsable de la ciudadanía en un marco de legalidad conforme al respectivo orden constitucional.

Artículo 3

Son elementos esenciales de la democracia representativa, entre otros, el respeto a los derechos humanos y las libertades fundamentales; el acceso al poder y su ejercicio con sujeción al estado de derecho; la celebración de elecciones periódicas, libres, justas y basadas en el sufragio universal y secreto como expresión de la soberanía del pueblo; el régimen plural de partidos y organizaciones políticas; y la separación e independencia de los poderes públicos.

Artículo 4

Son componentes fundamentales del ejercicio de la democracia la transparencia de las actividades gubernamentales, la probidad, la responsabilidad de los gobiernos en la gestión pública, el respeto por los derechos sociales y la libertad de expresión y de prensa. La subordinación constitucional de todas las instituciones del Estado a la autoridad civil legalmente constituida y el respeto al estado de derecho de todas las entidades y sectores de la sociedad son igualmente fundamentales para la democracia.

Artículo 5

El fortalecimiento de los partidos y de otras organizaciones políticas es prioritario para la democracia. Se deberá prestar atención especial a la problemática derivada de los altos costos de las campañas electorales y al establecimiento de un régimen equilibrado y transparente de financiación de sus actividades.

Artículo 6

La participación de la ciudadanía en las decisiones relativas a su propio desarrollo es un derecho y una responsabilidad. Es también una condición necesaria para el pleno y efectivo ejercicio de la democracia. Promover y fomentar diversas formas de participación fortalece la democracia.

II La democracia y los derechos humanos

Artículo 7

La democracia es indispensable para el ejercicio efectivo de las libertades fundamentales y los derechos humanos, en su carácter universal, indivisible e interdependiente, consagrados en las respectivas constituciones de los Estados y en los instrumentos interamericanos e internacionales de derechos humanos.

Artículo 8

Cualquier persona o grupo de personas que consideren que sus derechos humanos han sido violados pueden interponer denuncias o peticiones ante el sistema interamericano de promoción y protección de los derechos humanos conforme a los procedimientos establecidos en el mismo. Los Estados Miembros reafirman su intención de fortalecer el sistema interamericano de protección de los derechos humanos para la consolidación de la democracia en el Hemisferio.

Artículo 9

La eliminación de toda forma de discriminación, especialmente la discriminación de género, étnica y racial, y de las diversas formas de intolerancia, así como la promoción y protección de los derechos humanos de los pueblos indígenas y los migrantes y el respeto a la diversidad étnica, cultural y religiosa en las Américas, contribuyen al fortalecimiento de la democracia y la participación ciudadana.

Artículo 10

La promoción y el fortalecimiento de la democracia requieren el ejercicio pleno y eficaz de los derechos de los trabajadores y la aplicación de normas laborales básicas, tal como están consagradas en la Declaración de la Organización Internacional del Trabajo (OIT) relativa a los Principios y Derechos Fundamentales en el Trabajo y su Seguimiento, adoptada en 1998, así como en otras convenciones básicas afines de la OIT. La democracia se fortalece con el mejoramiento de las condiciones laborales y la calidad de vida de los trabajadores del Hemisferio.

III Democracia, desarrollo integral y combate a la pobreza

Artículo 11

La democracia y el desarrollo económico y social son interdependientes y se refuerzan mutuamente.

Artículo 12

La pobreza, el analfabetismo y los bajos niveles de desarrollo humano son factores que inciden negativamente en la consolidación de la democracia. Los Estados Miembros de la OEA se comprometen a adoptar y ejecutar todas las acciones necesarias para la creación de empleo productivo, la reducción de la pobreza y la erradicación de la pobreza extrema, teniendo en cuenta las diferentes realidades y condiciones económicas de los países del Hemisferio. Este compromiso común frente a los problemas del desarrollo y la pobreza también destaca la importancia de mantener los equilibrios macroeconómicos y el imperativo de fortalecer la cohesión social y la democracia.

Artículo 13

La promoción y observancia de los derechos económicos, sociales y culturales son consustanciales al desarrollo integral, al crecimiento económico con equidad y a la consolidación de la democracia en los Estados del Hemisferio.

Artículo 14

Los Estados Miembros acuerdan examinar periódicamente las acciones adoptadas y ejecutadas por la Organización encaminadas a fomentar el diálogo, la cooperación para el desarrollo integral y el combate a la pobreza en el Hemisferio, y tomar las medidas oportunas para promover estos objetivos.

Artículo 15

El ejercicio de la democracia facilita la preservación y el manejo adecuado del medio ambiente. Es esencial que los Estados del Hemisferio implementen políticas y estrategias de protección del medio ambiente, respetando los diversos tratados y convenciones, para lograr un desarrollo sostenible en beneficio de las futuras generaciones.

Artículo 16

La educación es clave para fortalecer las instituciones democráticas, promover el desarrollo del potencial humano y el alivio de la pobreza y fomentar un mayor entendimiento entre los pueblos. Para lograr estas metas, es esencial que una educación de calidad esté al alcance de todos, incluyendo a las niñas y las mujeres, los habitantes de las zonas rurales y las personas que pertenecen a las minorías.

IV Fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática

Artículo 17

Cuando el gobierno de un Estado Miembro considere que está en riesgo su proceso político institucional democrático o su legítimo ejercicio del poder, podrá recurrir al Secretario General o al Consejo Permanente a fin de solicitar asistencia para el fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática.

Artículo 18

Cuando en un Estado Miembro se produzcan situaciones que pudieran afectar el desarrollo del proceso político institucional democrático o el legítimo ejercicio del poder, el Secretario General o el Consejo Permanente podrá, con el consentimiento previo del gobierno afectado, disponer visitas y otras gestiones con la finalidad de hacer un análisis de la situación. El Secretario General elevará un informe al Consejo Permanente, y éste realizará una apreciación colectiva de la situación y, en caso necesario, podrá adoptar decisiones dirigidas a la preservación de la institucionalidad democrática y su fortalecimiento.

Artículo 19

Basado en los principios de la Carta de la OEA y con sujeción a sus normas, y en concordancia con la cláusula democrática contenida en la Declaración de la ciudad de Quebec, la ruptura del orden democrático o una alteración del orden constitucional que afecte gravemente el orden democrático en un Estado Miembro constituye, mientras persista, un obstáculo insuperable para la participación de su gobierno en las sesiones de la Asamblea General, de la Reunión de Consulta, de los Consejos de la Organización y de las conferencias especializadas, de las comisiones, grupos de trabajo y demás órganos de la Organización.

Artículo 20

En caso de que en un Estado Miembro se produzca una alteración del orden constitucional que afecte gravemente su orden democrático, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá solicitar la convocatoria inmediata del Consejo Permanente para realizar una apreciación colectiva de la situación y adoptar las decisiones que estime conveniente. El Consejo Permanente, según la situación, podrá disponer la realización de las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática. Si las gestiones diplomáticas resultaren infructuosas o si la urgencia del caso lo aconsejare, el Consejo Permanente convocará de inmediato un período extraordinario de sesiones de la Asamblea General para que ésta adopte las decisiones que estime apropiadas, incluyendo gestiones diplomáticas, conforme a la Carta de la Organización, el derecho internacional y las disposiciones de la presente Carta Democrática. Durante el proceso se realizarán las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática.

Artículo 21

Cuando la Asamblea General, convocada a un período extraordinario de sesiones, constate que se ha producido la ruptura del orden democrático en un Estado Miembro y que las gestiones diplomáticas han sido infructuosas, conforme a la Carta de la OEA tomará la decisión de suspender a dicho Estado Miembro del ejercicio de su derecho de participación en la OEA con el voto afirmativo de los dos tercios de los Estados Miembros. La suspensión entrará en vigor de inmediato. El Estado Miembro que hubiera sido objeto de suspensión deberá continuar observando el cumplimiento de sus obligaciones como miembro de la Organización, en particular en materia de derechos humanos. Adoptada la decisión de suspender a un gobierno, la Organización mantendrá sus gestiones diplomáticas para el restablecimiento de la democracia en el Estado Miembro afectado.

Artículo 22

Una vez superada la situación que motivó la suspensión, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá proponer a la Asamblea General el levantamiento de la suspensión. Esta decisión se adoptará por el voto de los dos tercios de los Estados Miembros, de acuerdo con la Carta de la OEA.

V La democracia y las misiones de observación electoral

Artículo 23

Los Estados Miembros son los responsables de organizar, llevar a cabo y garantizar procesos electorales libres y justos. Los Estados Miembros, en ejercicio de su soberanía, podrán solicitar a la OEA asesoramiento o asistencia para el fortalecimiento y desarrollo de sus instituciones y procesos electorales, incluido el envío de misiones preliminares para ese propósito.

Artículo 24

Las misiones de observación electoral se llevarán a cabo por solicitud del Estado Miembro interesado. Con tal finalidad, el gobierno de dicho Estado y el Secretario General celebrarán un convenio que determine el alcance y la cobertura de la misión de observación electoral de que se trate. El Estado Miembro deberá garantizar las condiciones de seguridad, libre acceso a la información y amplia cooperación con la misión de observación electoral. Las misiones de observación electoral se realizarán de conformidad con los principios y normas de la OEA. La Organización deberá asegurar la eficacia e independencia de estas misiones, para lo cual se les dotará de los recursos necesarios. Las mismas se realizarán de forma objetiva, imparcial y transparente, y con la capacidad técnica apropiada. Las misiones de observación electoral presentarán oportunamente al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, los informes sobre sus actividades.

Artículo 25

Las misiones de observación electoral deberán informar al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, si no existiesen las condiciones necesarias para la realización de elecciones libres y justas. La OEA podrá enviar, con el acuerdo del Estado interesado, misiones especiales a fin de contribuir a crear o mejorar dichas condiciones.

VI Promoción de la cultura democrática

Artículo 26

La OEA continuará desarrollando programas y actividades dirigidos a promover los principios y prácticas democráticas y fortalecer la cultura democrática en el Hemisferio, considerando que la democracia es un sistema de vida fundado en la libertad y el mejoramiento económico, social y cultural de los pueblos. La OEA mantendrá consultas y cooperación continua con los Estados Miembros, tomando en cuenta los aportes de organizaciones de la sociedad civil que trabajan en esos ámbitos.

Artículo 27

Los programas y actividades se dirigirán a promover la gobernabilidad, la buena gestión, los valores democráticos y el fortalecimiento de la institucionalidad política y de las organizaciones de la sociedad civil. Se prestará atención especial al desarrollo de programas y actividades para la educación de la niñez y la juventud como forma de asegurar la permanencia de los valores democráticos, incluidas la libertad y la justicia social.

Artículo 28

Los Estados promoverán la plena e igualitaria participación de la mujer en las estructuras políticas de sus respectivos países como elemento fundamental para la promoción y ejercicio de la cultura democrática.